

İKTİDARI SİMGELEYEN İDARİ ve TÖRENSEL BİR MEKAN OLARAK OSMANLI SARAYI'NIN TASARIMI

Namık Sinan TURAN*

Özet

Geleneksel toplumlarda kamu binaları iktidarı simgeleyen ve itaati meşrulaştıran bir işleve sahiptir. Eski Mısır'dan Roma İmparatorluğu'na kadar bu anlayış hakimdir. Bireyle devlet arasındaki ilişkinin düzeyini yazılı tarihi metinler kadar arkeolojik ve mimari eserlerden, bunların hacimlerinden çıkarsamak mümkündür. Büyük kamu binaları, askeri yollar ve saraylar inşa eden Romalılar bu sayede imparatorluk düşüncesini ve iktidar kavramını toplumsal hafızaya kazınmışlardır. İktidar ve mekan arasındaki ilişkinin göstergesi olarak Osmanlı Sarayının tasarımı da kendinden önceki geleneklerin bir sentezidir. Saray yalnızca hanedan mensuplarının barınağı olarak değil, iktidarı çağrıştıran bir mekan olarak düzenlenmiştir. Sarayın mimari hacimleri, kitabelerindeki metin içerikleri ve hitap tarzları yöneten ve yönetilen ayrımını gözler önüne sermektedir. Bunun yanında saray protokolü ve törenler imparatorluk ananesini kuşaktan kuşağa aktaran bir işleve sahiptir. Osmanlı geleneğinde 'patrimonyal monarşi' anlayışının mimari anlamdaki en önemli tasarımı bürokrasinin kalbi konumundaki saraydır. 19. yüzyılda modernleşme geleneksel kalıpların ötesinde yeni bir değerler sistemi yaratırken imparatorluk Şarklı kimliğini yansıtan kamu binalarının dışında Batılı mimari anlayışını yansıtan yeni binalar ve saraylara gereksinim duyacaktır. Bu yazıda Osmanlı Devleti'nde iktidarı simgeleyen törensel ve idari bir merkez olarak Osmanlı sarayının konumu incelenmektedir.

Anahtar Sözcükler: İktidar, Sembol, Osmanlı, Saray, Tören

* Yrd. Doç. Dr. İÜ. İktisat Fakültesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü

Abstract

Design of the Ottoman Palace as a State Building which Symbolises the Administration in Terms of Power and Ceremony

The Governmental buildings has common characteristics that represents the power of the administration and has a function of legitimising the submission to state authority. This case is true from Ancient Egypt to Roman Empire. Apart from written scripts and literature, also archeologically founding and architectural objects are important to understand the interpretation of the relations between the state and the simple person. Rome built massive governmental buildings, roads and palaces to crave the idea of Empire in to the minds of the masses. The design of the Ottoman Palace, which represents the bond between the power of administration and space, is a synthesis of the foregoing customs. It was designed in a fashion that not only a shelter for the living of the ruling class, but also a place that represents their power. The architectural massiveness, the wall writing and the customs within the settlers present the relation between the rulers and the ruled. Also protocols and the ceremonies idealises the concept of Empire through generations. As the heart of bureaucracy, the Ottoman Palace is the sole architectural project that symbolises the Ottoman "patrimonial monarchy". In the 19th century, the Ottoman modernisation aimed at a new set of values different from the old and within this context, a new need aroused for Western style buildings for the Empire to change her Eastern appearance. This article discusses the design of the Ottoman Palace in terms of administration and ceremony in the Ottoman Empire.

Key Words: Power, Symbol, Ottoman, Palace, Ceremony

Geleneksel toplumlarda¹ yönetici sınıf ile yönetilenler arasındaki ilişkinin niteliği bu gruplardan birincisinin Tanrı'dan aldığı iddia ettiği yetkiyle diğeri üzerinde iktidarı, yani hükmetme hakkını ele geçirmiş olması, diğ er grubu itaate zorlamasıydı. Böylelikle iktidara meşruiyet kazandırılmaktaydı. Geleneksel

¹ Burada 'geleneksel toplum' kavramından kastedilen modernleşme öncesi toplumlardaki durağan, hiyerarşik, doğumun esas alındığı kimi istisnalar dışında statü değiştirmenin mümkün olmadığı, otoritenin geleneksel/dinsel bir kaynağa dayandığı, cemaatler arasında bölünmüş bir düzen anlayışıdır. Örneğin Bizans geleneğinde *oikonomia* ve *taxis* kavramlarıyla ifade edilen bu durum Osmanlı siyasi metinlerinde *nizam-ı alem* olarak anılmaktadır. Konuyla ilgili şu çalışmalara bakılabilir. Joseph R. Gusfield, "Tradition and Modernity: Misplaced Polarities in the Study of Social Change", **Political Modernization A Reader in Comparative Political Change**, Wadsworth Publishing, Ed. Claude E. Welch, California 1971, s. 49-56, Cemil Oktay, **Siyaset Bilimi İncelemeleri: Meşruiyet, Sınıflandırma, Kültür, Modernleşme**, Alfa Yayınları, İstanbul 2003, s. 242-264, Rifa'at Ali Abou el-Haj, **Formation of the Modern State: The Ottoman Empire Sixteenth to Eighteenth Centuries**, State University of New York Press, 1992, 155 s.

monarşilerde idareci ailenin, başka bir ifadeyle hanedanın Tanrı tarafından görevlendirildiğine, bunun için de kutsal olduklarına inanılırdı.² Eski Mısır'da, Doğu Roma'da hükümdarın iktidarını perçinleştiren güçlerden biri olmuştur Tanrısal irade. Bunun dışında farklı kültürlerde de benzer yaklaşımları gözlemek mümkündür. Örneğin Japonya son on iki yüzyıldan fazla süredir Yamato klanından geldiğini iddia eden bir hanedan tarafından yönetilmiştir. Söz konusu klan tarafından benimsenen dini ve seküler otorite uzun zaman geniş kesimlerden destek bulmuş ve 7. yüzyıla gelindiğinde klan idarecisi Çin benzeri imparatorluk unvanlarını kullanmaya başlamıştır. Aile MÖ. 660 yılında saltanat süren ilk imparator Cinmu'nun güneş tanrıçasından geldiği iddiasıyla kutsal bir soy olduğu inancını güçlendirerek, hükümlüğüne meşruiyet atfetmiştir. Benzer biçimde Tanrı tarafından yetkilendirildiğine inanılan Osmanlı hanedanı *müeyyed in-dinillah* şeklinde değerlendirilmiştir.³ En genel biçimiyle Osmanlı'da yönetici sınıf askeri sınıf olarak anılırken, yönetilen sınıf reaya olarak ifade edilirdi. Reaya; köylü, esnaf ve tüccardan oluşur ve vergiyle yükümlü bulunurdu. Aynı şekilde idari erki elinde bulunduran sınıf kendi arasında seyfiyye, kalemiyye ve ilmiye olmak üzere alt gruplara ayrılırdı. Her biri kendi alanında uzmanlaşmayı beraberinde getiren bu üçlü sınıflandırmanın en üstünde ise Padişah bulunurdu.

Klasik anlamda padişah tipi Beylik geleneklerinin kırılıp, belli bir saray protokolünün oluştuğu I. Beyazıt döneminde belirmeye başlamışsa da, esas gelişimini İstanbul'u alarak Doğu Roma geleneğinin varisi olan II. Mehmet döneminde gerçekleştirmiştir.⁴ Fatih Sultan Mehmet gerek İslam gerekse Roma geleneğinden gelen imparatorluk tiplerini birleştirerek Osmanlı padişahı tipini

² Janet E. Hunter, **Modern Japonya'nın Doğuşu**, İmge Yayınları, Ankara 2002, s. 17, Ortadoğu kültürlerindeki yansıması için ayrıca Samuel Henry Hooke, **Ortadoğu Mitolojisi**, İmge Yayınları, Ankara 2002

³ Eski Asya geleneğinde Türk hanedanlarının iktidarının kaynağı Tanrı'da görülür ve siyasi iktidar Kut kavramıyla ifade edilirdi. Bu anane İslam dinini benimseyişle birlikte İslami bir cila altında varlığını sürdürmüş ve *müeyyed in-dinillah* kavramıyla özdeşleştirilmiştir. Buradan hareketle hanedanın kutsal olduğuna inanılmış ve çevredeki örneklere rağmen değiştirilebilirliği tartışma konusu olmamıştır. Mehmet Fuat Köprülü, "Türk ve Moğol Sülalelerinde Hanedan Azasının İdamında Kan Dökme Memnuiyeti", **Türk Hukuk Tarihi Dergisi**, İstanbul 1938, sa. 1, s. 1-9

⁴ Sultan II. Mehmet'in İstanbul'u aldıktan sonra yaptığı kanunnamelerden biri saray protokolünü düzenlemektir.

yaratmıştır. Halil İnalçık'ın deyimiyle “Osmanlı padişahı, devlet içinde mutlak örfî hakimiyet salahiyeti ile, Fatih Sultan Mehmet'in şahsında doğmuş ve bütüün kudret ve salahiyetlerini Selim I. ve Süleyman I. zamanında kazanmıştır”⁵

İktidar kavramı, ‘muktedir’in ‘madun’ üzerinde sahip olduğu bir güç olmanın ötesinde semboller aracılığıyla kuşaktan kuşağa aktarılan bir değerler sistemini ifade eder. Siyasal iktidar en genel anlamıyla istediğini yaptırabilme gücüne sahip, en üst iradeye karşılık gelir. Güç kullanma tekeli elinde bulunduran, sürekli olan tek meşru irade olarak da tanımlanabilen siyasal iktidar çok boyutlu siyasal ilişkiler ağı olmakla birlikte güce süreklilik veren unsur **meşruiyet**dir. Salt güce, iknaya ya da yaptırıma dayanmak siyasal iktidara sahip olmak için yeterli değildir. Yönetilenlerin gücü uygulayan iradeyi, hiyerarşik olarak üstün, yetki olarak haklı, güç kullanma olarak tekel, yaptırıda bulunmak için meşru kabul etmeleri ve kabulün toplumsal düzeyde yayılması gerekmektedir. “Meşruiyet, birey-toplum-siyasal iktidar arasındaki ilişkilerin bina edildiği ilkeleri, kuralları ve değerleri göstermektedir.”⁶ Osmanlı siyasi sisteminde devlet, toplumun üzerinde, ondan bağımsız, her şeye kadir yüce bir varlık olarak algılanmıştır. Bu algılamaya paternalist bir boyutta eklenmiş, “devlet baba deyimi bu yüce varlığın hem adil ve koruyucu olması beklentisini, hem de onun otoritesine karşı çıkılamayacağını ve çıkılmaması gerektiğini ifade etmiştir.”⁷ Bu yönüyle devlet kendisini mutlak bir otorite olarak takdim ederken, bunu semboller aracılığıyla cisimleştirmiştir.

Bu semboller kimi zaman etik ya da ortak bilincin tanıdığı imgeler olarak ortaya çıkabileceği gibi, kimi zaman plastik semboller aracılığıyla ifade edilebilir. Hitap tarzları, giyim kuşamdaki ayırım gibi davranış kalıplarının yanında estetik ve hacim yönüyle farklılığı yansıtan mekansal ayrımlar iktidara özgü semboller arasında yer alırlar. Bu noktada saray gündelik yaşam içinde toplumla siyasi iktidar arasındaki ayrımı ifade eden bir mekan olarak belirir. Osmanlı öncesinde İslam hanedanlarında ve Osmanlı İmparatorluğu'nda hükümdarın saray düzenine geçişi belli aşamaların sonucu olmuştur. Hilafeti ele geçiren hanedanlarla toplum arasındaki ikilem ilk andan itibaren ve geçmiş bir

⁵ Halil İnalçık, “Padişah”, *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1964, c. 9, s. 493

⁶ Mümtaz'er Türköne, *Siyaset*, Lotus Yayınları, Ankara 2003, s. 36-42

⁷ Türköne, *age.*, s.248

mirası olarak varolmuştur. “İslam dininin yayılması, imparatorluğun egemenlik alanının genişlemesi açısından ne ölçüde gerekliyse, o güne dek bu yörelerde hüküm süren hanedanların halkın gözündeki imgesel gücünün –ki bu imgesel güç soyluluğa özgü yaşam biçiminde ifade edilir- yeni yöneticiye aktarılması da gerekiyordu. Sonuçta, Müslüman burjuvaziyle soylu sınıf arasındaki kaynaşmanın sürdürülebilmesi amacıyla, toplum içindeki dini yaşamla saraylardaki törensel yaşam birbirinden ayrılmıştır.”⁸

I. Osmanlı Geleneği ve Mekansal Ayrışımın İlk Adımları

Yönetici ailenin yaşam alanı olarak mekansal bir ayrışımaya gitmesi Osmanlılara özgü bir uygulama değildir. Roma’da, Mısır ve İran’da bunun zengin örnekleri bulunmaktadır. Doğu İslam dünyasında saray ve uzantıları Emevi Hanedanıyla ortaya çıkmıştır. Şam’ı ele geçiren ve iktidar merkezi haline getiren Emeviler, Doğu Roma geleneğinin canlı olarak yaşadığı bu bölgede Bizans ve Gassani örneklerine uygun saraylar inşa ettirmişlerdi.⁹ Bu uygulama daha sonra tüm İslam hanedanlarında yer edinmişti.¹⁰

⁸ Bu durumun İslam sanatı içindeki yansımaları hakkında bkz. Çetin Sarıkartal, “Bazı Ortaçağ İslam Yapıtlarında ‘Öteki’ Mekanların Oluşumu”, *Toplum ve Bilim*, İstanbul 1994, sa. 64-65, s. 146

⁹ İlk Emevi halifesi Muaviye Şam’da zümrüt yeşili bahçeler içinde Hermon dağına uzanan ovaya nazır bir saray inşa ettirerek bu geleneğin ilk adımını atmıştır. *Kasru’l-Hadra* olarak anılan sarayın ardından diğer halifeler zamanında *Kusayr-ı Amra* ve *Mıṣṣatta* gibi saraylar inşa edilmiş, bu anlayış Abbasiler tarafından sürdürülmüştür. Abbasi halifesi Mansur Bağdat şehrini kurduktan sonra Dicle’nin Batı kıyısında bir saray inşa ettirmiş, zamanla büyüyen ve gelişen şehir planına bağlı olarak bir süre sonra Dicle’nin Doğu kıyılarında yeni bir saray daha yaptırmıştır. Mevlut Koyuncu, *Emeviler Döneminde Saray Hayatı*, Beyan Yayınları, İstanbul 1997, ayrıca Wilhelm Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, ilave ve notlarla neşreden Mehmet Fuat Köprülü, Ankara 1963, s. 158-161

¹⁰ Beyhaki’nin bildirdiğine göre örneğin Gazneli hükümdarı Sultan Mesut I (1030-1041) sarayın planını kendisi çizmiş ve Abdümalik adlı mimarın yardımıyla dört yılda inşa ettirmiştir. 1036 yılında tamamlandığı bilinen sarayın malzemesi için yedi milyon dirhem harcanırken, inşa sürecinde bunun iki katı kadar daha masraf edilmişti. Gazneli devri saraylarıyla ilgili bilgilerimiz ilk defa 1948 yılında Fransız arkeolog Schlumberger’in Afganistan’ın güneyinde, Bust kalesi yakınında Leşker-i Bazar’ı ortaya çıkarmasıyla zenginleşmiştir. Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı: Başlangıcından Beylikler Devrinin Sonuna Kadar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 41 vd.

Öteden beri hükümdarların, şehzadelerin ve valilerin ikametgahları için kullanılmış olan sarayın Osmanlı'daki mekansal tasarımı devletin gelişme çizgisine paralel olarak biçimlenmiştir. İstanbul'un alınışına kadar geçen dönemde Osmanlı padişahları Bursa ve Edirne'de saraylar inşa ettirmişlerdir. Osmanlı sarayları arasında izine rastlayabildiğimiz en eskisi Bursa Yenişehir yakınlarında bulunan ve Orhan Gazi dönemine ait olup, günümüze ancak hamam kalıntıları kalan yapıdır. Yine Bursa'da Hisar'ın İçkalesinde bulunan Bursa Sarayı Orhan Gazi döneminde inşa ettirilmeyle beraber, I. Murad zamanında gerçek kimliğine kavuşmuştur.¹¹ Mimari açıdan bütünlük arz etmekten çok, eklektik bir yapı olan bu sarayın İçkale içinde yer alması dışarıdan gelebilecek herhangi bir tehdiye karşı korunma ihtiyacına göre dizayn edilmiş olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. 1363'te Edirne'nin alınmasıyla kentte saray inşasına başlanmıştır. İlk saray I. Murad zamanında bugün Selimiye Camii'nin güneyine düşen bölgede yaptırılmıştır.¹² Ayrıca burada Yıldırım Beyazıt tarafından başka bir saray daha inşa ettirildiği bilinmektedir. Çeşitli adlarla anılan *Saray-ı Cedid* ise şehrin dışında Tunca'nın batısındaki geniş düzlükte bulunmaktaydı.¹³ Şüphesiz bu sarayların hiçbiri *Saray-ı Cedide-i Amire* ile kıyaslanacak yapılar değillerdi; ancak yönetenin yönetilenden ayrıldığı noktada "güç" ve "ihtişamı" sembolize eden ilk örnekler olmaları açısından önem taşımaktaydılar.

İstanbul'un Osmanlılarca alınışı yalnızca bin yıl varolmuş ve doksan dokuz hükümdarın idaresini yaşamış Doğu Roma'nın son kalıntılarının ortadan

¹¹ Türk dönemi Anadolu'sunda saray kent dokusunun temelini oluşturan değerler arasında yer almış ve bunların çevresinde gelişen saray kültürü kimi kez kentin ismini belirlemiştir. Aksaray ya da Hatun Saray şehirlerinde olduğu gibi. 15. yüzyılda Çorum yakınlarında bir kasaba olan Saray Katar da bu kabildendir. Kütahya, Manisa, Malatya ve Silifke gibi kentlerde bulunan saray mahalleleri vaktiyle buralarda kurulmuş, uzun veya kısa süreli varolmuş Türk saraylarının hatıralarıdır. Tayyib Gökbilgin, "Saray", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1966, c. 10, s. 205

¹² Evliya Çelebi, *Seyahatname*, haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, c.2, s. 255

¹³ Bu sarayın inşasına II. Murat zamanında başlanmış, II. Mehmet zamanında bitirilmiştir. Kanuni döneminde yapılan ilavelerle büyütülen yapının dışında kent içinde Hatice Sultan Sarayı ve ayrıca irili ufaklı kasır ya da köşk türü saraylar inşa edilmiştir. Edirne sarayı hakkında ayrıntılı bilgi için Rıfat Osman Bey'in Süheyl Ünver tarafından yayına hazırlanan eserine bakılabilir. *Edirne Sarayı*, Türk Tarihi Kurumu, Ankara 1989, Tayyib Gökbilgin, "Edirne", *İslam Ansiklopedisi*, TDV. Yayınları, İstanbul 1995, c. 10, s. 429

kaldırılması anlamını taşımamaktadır. Doğunun bu eşsiz kültür merkezinin Osmanlı egemenliğine geçişiyle birlikte "II. Mehmet, görkemli bir başkente ve Rum kayseri unvanına; Türkler Akdeniz-Karadeniz ve Rumeli-Anadolu eksenlerinin kesişme noktasında yer alan bir doğal limana; Osmanlılar bir ayağını Avrupa'ya atmış bir Anadolu gazi beyliğinden Avrupa'daki her hangi bir krallıkla boy ölçüşebilecek büyük devlet statüsüne sahip oldular."¹⁴ Kanuni Sultan Süleyman döneminde İstanbul'da bulunmuş olan bir İspanyol'un belirttiği üzere imparatorluk merkezi olarak doğudan batıya kadar bütün dünyada, İstanbul kadar uygun bir yere kondurulmuş başka şehir yoktur.¹⁵ Yıllar sonra İstanbul'un sahip olduğu bu özel konum Çar Petro'nun "*İstanbul'a hükmeden, bütün cihana hükmeder*" şeklindeki sözüyle bir kez daha onaylanacaktır.¹⁶

İstanbul'un alınışıyla yeni bir payitahta sahip olan Sultan Mehmet, zaman kaybetmeksizin şehrin imarına yönelik girişimleri başlattı.¹⁷ Doğu Roma'nın efsanelere konu olan başkenti Türklerin eline geçmeden çok öncelere dayanan bir süreçte ciddi tahribatlar yaşamıştı. 1204'teki Latin istilasının yarattığı toplumsal ve kültürel yıkımın etkilerini üzerinden atamayan şehir eski görkeminden uzak bir görünümdeydi.¹⁸ II. Mehmet'in ilk işleri arasında İstanbul'u bu manzaradan kurtarmak yer alacaktı. *Tarih-i Ebu'l Feth* adlı

¹⁴ Roderic Davison'un yorumu için bkz. *Osmanlılarda ve Avrupa'da Çağdaş Kültürün Oluşumu 16-18. Yüzyıllar*, Ed. Engin Akarlı, Metis Yayınları, İstanbul 1986, s. 10

¹⁵ Pedro De Urdemalas, *16. Yüzyılda Türklere Esir Düşen Bir İspanyol'un Anıları*, Güncel Yayınları, İstanbul 1996, s. 178

¹⁶ Aynı şekilde Napoleon Bonaparte "*Eğer küre-i arz bir hükümet olsa, pay-tahtı İstanbul olmak lazım gelir*" diyerek Petro'nun izinden gitmiştir. Bkz. *Tarih-i Cevdet I*, s. 37 ve 356

¹⁷ İstanbul'un Osmanlılarca alınışı diğer İslam devletlerine karşı da bir üstünlüğe yol açmıştır. Bunun psikolojik etkilerini Sultan II. Mehmet'in fetih haberini duyurmak amacıyla kaleme aldirdığı mektuplardan çıkarmak mümkündür. II. Mehmet hocası olan Molla Gürani inşası ile Mısır Hükümdarı İnal Şah'a gönderdiği ve fetih haberini iletirdiği mektubunda kendisini "*baba ve dedelerden miras olduğu üzere, gaza ve cihat ehlini techiz etmek üzere meşakkatleri üzerine alan bir kimse*" olarak tanımlıyor ve "*Tanrı yolunda cihat yapmanm, seleflerinin adetlerinin en güzeli*" olduğunu vurguluyordu. Böylelikle İslam hükümdarları içinde ayrıcalıklı bir yeri olduğuna dikkat çekiyordu. Ahmed Ateş, "Fatih Sultan Mehmet Tarafından Gönderilen Mektuplar ve Bunlara Gönderilen Cevaplar", *Tarih Dergisi*, İÜEF. Yayınları, İstanbul 1952, sa. IV., s. 16 vd.

¹⁸ Dördüncü Haçlı Seferi sırasında gerçekleşen Latin istilasının yarattığı tahribat hakkında çarpıcı bilgiler içeren, dönemin şahidi bir yazarın anıları için bkz. Robert De Clari, *İstanbul'un Zaptı 1204*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994

eserinde Tursun Bey İstanbul'un alınışının ardından genç sultanın Ayasofya'nın üzerinden şehri seyrederken bu arzusunun dile getirdiğini kaydeder.¹⁹ Sultana atfedilen ünlü beyit bir hayli manidardır: "*Kısra'nın köşkiinde örümcek kapıcılık etmede, Afrasiyab'ın kalesine ise baykuş beş vakit davul çalmaktadır.*"²⁰

İstanbul Anadolu'dan getirilen halkla bir yandan iskan edilirken, diğer yandan imar alanında esaslı faaliyetler başladı. Sultan II. Mehmet İstanbul'u klasik Osmanlı kent kültürünün bir uzantısı olarak yeniden inşa ettirdi. İlk önce kentte ticari ilişkilerin rahatça yürütülebilmesi için gerekli mekanlar olan bedesten²¹ ve İslam topluluğun ibadet mekanı olabilecek büyük bir cami inşasına girişildi.²² Aynı şekilde imparatorun ve hanedanın yaşamını sürdüreceği, kamusal alanla özel alanın birbirinden kesin olarak ayrımını ortaya koyacak olan saray inşası ihmal edilmedi. Sarayı egemen birliğin bir aygıtı olarak tanımlayan Meeker'e göre söz konusu inşaat süreci son derece anlamlıydı çünkü "bunlar, merkezi hükümetin radikal tedbirlerine dayanan yeni yönetim kurumunu hem yürürlüğe koyan hem de gösterişli bir şekilde sergileyen gösteri mekanlarıydı. Dolayısıyla, saray kompleksi ve cami kompleksi, caydırmak ve korkutmak için değilse bile, şaşırtmak ve büyülemek üzere tasarlanmış eğitsel ve idari araçlardı."²³ İstanbul'un alınışı sonrasında

¹⁹ İstanbul'un Osmanlılarca alınışına dair önemli kaynaklardan biri olan bu eserin yerli ve yabancı tarihçilerce yapılmış transkripsiyon ve sadeleştirilmiş baskıları mevcuttur. Ayrıca Milli Kütüphanedeki nüsha Prof. İnalçık'ın kaleme aldığı tanıtım yazısı eşliğinde İngilizce'ye çevrilerek tıpkı basım olarak yayımlanmıştır. Tursun Bey, *The History of Mehmed the Conqueror*, Ed. Halil İnalçık & Rhoads Murphey, Bibliotheca Islamica, Chicago 1978, Bununla birlikte bizim burada kullandığımız nüsha Prof. Mertol Tulum tarafından yapılan edisyon kritik yayındır. *Tarih-i Ebü'l-Feth*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1977

²⁰ Orijinal metin şöyledir: "*Perdedari mi kumet der Kasrı Kısra ankebud-bum nevbet mi zenet der kal'a-i Efrasiyab*" Ayrıca yine Tursun Bey'in ifadesine göre kenti seyreden padişahın "*zülf-i gür-çin-i dilber-i nazenin gibi müşevveşü'l-hal ü perişan kalmış*" bir manzarayla karşı karşıya kaldığı anlaşılmaktadır. Tursun Bey, *age.*, İstanbul 1977, s. 66

²¹ Halil İnalçık, "The Hub of the City: The Bedestan of Istanbul", *IJTS*, I/1(1979-1980), 1-17

²² Osmanlı kent kültürü içinde dinsel ve sosyal içerikli bir mekan olarak caminin değerlendirilmesi için bkz. Güllü Necipoğlu, "Anatolia and The Ottoman Legacy", *The Mosque*, Ed. Martin Frishman and Hasan-uddin Khan, Thames and Hudson, London 1997, s. 141-157

²³ Michael E. Meeker, *İmparatorluktan Gelen Bir Ulus*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005, s. 130

yaptırılan saray yalnızca imparatorun özel yaşamının surları ardında süreceği bir mekan değil, imparatorluk bürokrasisinin çekirdeğinin de içinde yer alacağı ciddi bir iç düzenleme ve protokole tabi yönetim merkezi olarak düzenlenmişti. Fatih'in Kanunnamesi saray protokolünü ince yarınıtlarıyla ortaya koyarken Ortadoğu İslam geleneği ve Doğu Roma mirasının ne şekilde harmanlandığına işaret eder. Sultanın yaptırdığı ilk sarayın kentin asıl yerleşim merkezi olan Haliç ve çevresinden uzak *Forum Tauri* olarak adlandırılan yerde bir manastır harabesi üzerinde yer aldığı zannedilmektedir. Ancak saray ihtiyaçları karşılamaktan bir hayli uzak kalınca tarihi yarımada üzerinde yeni bir sarayın inşası uygun görülmüştür.

II. İmparatorluk Merkezi İstanbul ve Sultanın Sarayı

Osmanlılar hiç şüphe yok ki İslam, Türk, Sasani, Selçuklu ve İlhanlı geleneklerinden etkilendikleri gibi Doğu Roma geleneğinin de mirasçısı oldular. Romen tarihçi İorga'nın Fatih'i İstanbul'un fethinden önce, yarı Sırp Constantin Dragases'ten daha fazla Romalı sayması gibi, Albert Hourani'nin Osmanlıları "Müslüman dünyanın Romalıları" olarak değerlendirmesi iki gelenek arasındaki etkileşime işaret etmektedir. Roma'da *imperium* olarak beliren iktidarın bölünmezliği anlayışı Osmanlı idari geleneği üzerinde de etkiler bırakmıştı. İorga'ya göre Arap halifelerinin güçlü haleflerinin başaramadıklarını, Karaman ve Osmanlı hanedanlarından gelen küçük beyler farklı şartlar altında başarmıştı. Türklerin de içten büyük saygı duydukları İstanbul ele geçirilip, başkent haline getirildikten sonra "soylu Sultan", Bizans sarayının bütün prestijini yansıtan görkemli bir doğu hükümdarı haline gelmiş, Anadolu bozkırlarındaki otağında küçük bir bey olan Osman'ın halefi imparatorluk sanına erişmişti.²⁴ Ona göre Fatih İstanbul'u alarak "Asyai bir devletten" Doğu Roma modelinde bir *monarchie absolue* (mutlak monarşi) yaratmıştır. İstanbul'a sahip olmak Osmanlı hanedanının geleneksel sade yaşamlarını sürdürmesini imkansız kılmıştır. Sultan Mehmet Rumların "Basileus"u, Slavların Çarı, ilhak ettiği Romenlerin "İmparat"ıdır. Bizans sarayının bütün protokolü, memuriyetleri

²⁴ Nicolae İorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Yeditepe Yayınları, çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul 2005, c. 1, s. 38, yazar benzer nitelikli görüşlerini *Bizans'tan Sonra Bizans* başlıklı kitabında da yinelemiştir. *Byzance apres Byzance continuation de l'histoire de la vie byzantine*, Bükreş 1971, s. 83-116

Osmanlılarca adları değiştirilerek sürdürülmüştür.²⁵ İorga'nın tezi çeşitli yönleriyle tartışmaya açık olmakla birlikte değişik boyutlarda da olsa kültürel etkileşim kaçınılmaz görünmektedir. Bununla birlikte Osmanlı kültürel kimliğinin belirlenmesinde yalnızca Bizans etkisini öncül saymak doğru değildir. Coğrafi ve kültürel bir çekim merkezi olarak Doğu Akdeniz dünyası, İslam, İran ve Anadolu Türk devlet gelenekleri de imparatorluk geleneğinin biçimlenmesinde etkili olmuştur.²⁶ İstanbul yalnızca Roma ve halefinin değil, Doğu ve Batı arasında önemli bir ticaret merkezi, bir dünya metropolü olarak Osmanlı kültürünün bir parçası haline dönüştürülmüştür. Osmanlılar imparatorluk geleneğini mirasçısı oldukları kültürlerin katkısıyla biçimlendirirken bunu imgeler yardımıyla da kolektif bir bilinç haline getirmeye çalışmışlardır. Bu amaçla olsa gerek İstanbul'da inşa edilen ilk sarayın ardından yeni bir saray inşasının gündeme gelmesinde imparator, tebaa ve itaat üçgeninde yeni bir imge stoku yaratma ihtiyacı da etkili olmuştur.

Yeni sarayın inşasıyla ilgili olarak gerek Osmanlı kaynakları gerekse yabancı kaynaklar kimi zaman çelişkili gerekçeler ileri sürmektedirler. Örneğin Tayyazade Ahmed Ata'ya göre yeni bir saray inşasının temel sebebi padişahın çevresindekileri barındırmakta eski sarayın yetersiz kalmasıydı. Rivayete göre *"İstanbul'un fethinde eski saray mevcut ve pek müzeyyen olmakla Fatih hazretleri bir alay-ı valayı muzafferiyetle İstanbul'a inmiş ve bu sarayı aramgah-ı humayun etmiş olup...eski sarayın daire-i saltanatı barındıramayacağını tahmin ettikleri"* için başka bir saraya ihtiyaç hissedilmişti. Ancak bu gerekçe inandırıcı olmaktan uzaktır. Kabaca 800 bin ila 1 milyon m2 olduğu tahmin edilen bir alana kurulu sarayın nüfuzu 50.000 geçmeyen bir imparatorluk başkentinin bürokrasisine yetersiz gelebileceği ihtimali zayıf bir gerekçedir. Aynı şekilde özellikle yabancı yazarlarca ileri sürülen Fatih'in sağlık durumu nedeniyle halk içine çıkmaktan çekindiği ve şehir merkezinden uzak bir bölgede yüksek surlarla çevrili yeni saraya kendisini hapsettiği yolundaki düşünceler de gerçek dışı ve tarihi verilerle çelişir

²⁵ Nicolae İorga, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, Yeditepe Yayınları, çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul 2005, c. 2, s. 185-186

²⁶ Köprülüzade Mehmet Fuat, "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Te'siri Hakkında Bâzi Mülâhazalar" **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası**, İstanbul 1931, c. 1, s.165-313

durumdadır.²⁷ Sarayın inşasına 1465 yılında başlandığı hatırlanır, bu tarihten sonra II. Mehmet'in giriştiği askeri hareket ve yaşanan politik gelişmeler göz önünde tutulursa iddianın tartışma konusu dahi olamayacağı anlaşılır. Buna karşılık yeni sarayın inşa gerekçeleri saray için seçilen bölge dikkate alınarak değerlendirilebilir.

16. yüzyıl tarihçisi Gelibolulu Ali'nin eserinde "*iki canibini derya ve mabeyni hadaik-ı hadra ve sahasına icrayı mümkün olan ab-ı revan-ı pür-safa bivetchin-ma ab-ı hayat-ı ruh-efza şaye idüği hüveyda*"²⁸ şeklinde tanımladığı bölge kentin Marmara ve Boğaziçi'ni aynı zamanda görebilen özel bir konuma sahipti. Ayasofya Kilisesi rahiplerinin kullandığı zeytinlik bir alan olan mekan *Sur-u Sultani* adıyla anılan ve 1400 metre uzunluğundaki surla çevrilmişti.²⁹ Oldukça geniş bir alan üzerine kurulan yeni saray *Saray-ı Cedid-i Amire* olarak anılmaya başlanmıştı.³⁰ Sarayın restorasyonları sırasında ulaşılan verilerden hareket eden Kemal Çığ'a göre sarayın inşasının başlıca nedeni "*ne Sarayburnu'nun hava ve suyunun letafeti, ne manzaranın güzelliği ve ne de ecnebi kaynaklarda söylendiği gibi, şehrin kenarı olması ve Fatih'in halka görünmek istememesi değil (...) İstanbul müdafaası için bir kale hüviyetinde inşa ettirmiş bulunmasıdır.*"³¹ Ancak unutmamak gerekir ki gerek bulunduğu yer gerekse görünümü itibarıyla saray kompleksi, kendine özgü bir mantıkla, egemenliği ve yenilmezliği göstermek üzere tasarlanmıştır.

III. İmparatorluk Geleneğinin İnşa Sürecinde Saray Kurgusu

Saray-ı Cedide-i Amire baştan beri sultanın iktidarını sembolize eden bir yapı olmuştur. Tursun Bey'in "*tezyin-i ayin-i saltanat ile müzeyyen ve behre-i*

²⁷ Bu görüşlerin değerlendirmesi için müze müdürlerinden Kemal Çığ tarafından kaleme alınan şu makaleye bakılabilir. Makale yazar tarafından 1976 Japonya'da yayınlanmak üzere hazırlanmış ve vefatının ardından kendisi için tertip edilen armağan kitabında bir bölüm olarak yayınlanmıştır. Kemal Çığ, "Fatih Topkapı Sarayını Niçin Yaptırdı?", *Kemal Çığ'a Armağan*, Topkapı Sarayı Müzesi Yayınları, İstanbul 1984, s. 17-21

²⁸ Bununla birlikte Ali'nin sarayın inşası için gösterdiği nedenler kendisinden öncekilerin bir tekrarıyla sınırlı kalmıştır. Gelibolulu Mustafa Ali, *Kitabü't-Tarih-i Kühhü'l Ahbar*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1997, c.I/ II, s. 510-511

²⁹ Metin Sözen, *Topkapı Sarayı*, Ünilever Yayını, İstanbul 1998, s. 23

³⁰ Sahil kısmında bulunan ve Topkapı Sarayı olarak adlandırılan yapı 1863'te çıkan bir yangın sonucu ortadan kalkınca Saray-ı Cedid, Topkapı Sarayı olarak anılmaya başlanmıştır.

³¹ Çığ, *agm.*, İstanbul 1984, s. 27

*teşrif-i "men dehalehu kane amina"*³² *birle müşerref"* olarak nitelendirmesi gibi³³ Hilmi Yavuz'un sarayla Osmanlı iktidarı arasında, emperyal bir mekan olmanın ötesinde, onu aşan istiareli bir ilişki bulması son derece anlamlıdır. Aynı duygu sarayı aydınlığın ve feyzin kaynağı olarak gören, burada her şeyin sultanın etkisi ve cazibesi ışığında döndüğünü belirten Tanpınar'da da mevcuttur.³⁴ Nitekim Osmanlı şairleri yaşadıkları dönemde söz konusu gerçekten hareket ederek çeşitli beyitlerinde sarayla toplum arasındaki ilişkiye göndermeler yapmışlardır. Şair Lamii, Kanuni'nin sarayını şu özellikleriyle tanıtmıştır:

Gevher-i iksirdür hak-i derün çün hüsreva
Tutiya-yı ayn-ı alem olsa pes erzanıdur

Bir başka yerde ise padişahın sarayının kapısı inananların Kabe'ye gittikleri gibi ihtiyaç sahiplerinin başvurabileceği yer olarak tanımlanmıştır:

Say (idiip) yüz sürmesün mi kapuna ehl-i cihan
Ka'be-i hacatdur bu ol tavaf erkanıdur

Kimi zaman sarayın yüceliğini vurgulamak için aşırıya gidildiği görülür, bazen yine Lamii'de olduğu gibi arştaki dokuz kürsi, onun sofasının basamakları olarak tasvir olunur.

Kasr-ı kadrün öyledür rif' atde ey meh-menzilet
*Bu tokuz kürsi anun bir paye-i eyvanıdur.*³⁵

Divan Edebiyatı dışında Halk edebiyatı metinlerinde de sarayın emperyal özelliği vurgulanır. 19. yüzyılda Aşık Veli bu gerçeğe şöyle dikkat çeker:

Her tahta Süleyman oturmaz süpürür sarayın
*Padişah saraylarının gayretinden bellidir.*³⁶

³² Yazar burada *Kur'an*'daki Ali İmran'dan alıntı yaparak "*Kim oraya girerse taarruzdan emin olur*" sözüne gönderme yapmıştır.

³³ Tursun Bey, *age.*, İstanbul 1977, s. 73

³⁴ Hilmi Yavuz, "Saray Üzerine Bir Deneme", *İslam ve Sivil Toplum Üzerine Yazılar*, Boyut Yayınları, İstanbul 1999, s. 104-105

³⁵ Benzeri örnekler için bkz. Ali Yılmaz, *Kanuni Sultan Süleyman'a Yazılan Kasideler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 18-19

Geleneksel toplumlarda devlet başkanlığı modern devletlerdekinden daha geniş fonksiyonlara sahip olup, yönetim erkinin en önemli bölümünü içeren bir kurumdur.³⁷ Bu durumu sarayın planından çıkarmak olanaklıdır. Birun, Enderun ve Harem olmak üzere üç bölümden oluşan sarayda sultanın özel işleri kadar kamu işleri de görülür. İçinde yaşayanları gizemli kılan saray tebaa karşısında lüks tüketimin, sanatın, ulaşılmazlığın simgesidir. Bu ulaşılmazlığı dönemin metinlerinde açıkça görülür. *Tarih-i Ebü'l-Feth*'de yer aldığı şekliyle imparatorluğun gerçek kurucusu olan Sultan II. Mehmet "bu saray-ı dil-i küşaya yine bir sur çektiürüp, firengü vü türki, müdevver ü müselles ve enva-ı evza-ı latife ile musanna burgazlar ile ve dergah kapular ile bir güzel kal'a düzetti; ve kal'anun suri ile saray divarının arasını, bağ u bustan ve bağçe vü gülistan eyledi. Ca-be-ca çeşmeler ve havzlar ve sohbet-gahlar tertib itti. Bir ravza ki, peyvend-ı dirahmanı ve ukud-ı unkud-ı a'nabı, şahsar-ı tubaya ve hey'et-i süreyyaya nümunedür; ve lezzet-i fevakihî, bağ-ı firdevsün nehr-i aselinden çaşnidür; ve hava-yımu'tedili ve fezası, ve her şah-ı şeceri guya tuti-i sena-han-ı şah için enva-ı simar ile dükkan şeker-riz bezenmiştir." Aynı yazarın çoğu kez Kur'an'dan alıntılarla sembolleştirdiğine göre saray Seba melikesinin girdiği Süleyman'ın sırça sarayına benzeyip, altlarından ırmaklar akan cennetleri hatırlatmaktadır.³⁸

Sarayın fiziksel yapısının tek işlevi estetik ölçütlerle konumlandırılmış cezbedici bir mekan olması değildir. Saray kompleksinin fiziksel yapısı gözetim ve yönetim arasındaki ilişkiye dair kamusal bilinci oluşturan bir simgedir. Yüksek kuleler, sayısız pencereleri barındıran binalar topluluğu hükümdarın tebaa üzerindeki etkinliğini temsil etmektedir. Saray tebaa ile hükümdar arasındaki ilişkinin düzeyine işaret eden bir yapıdır. Michel Foucault'un Jeremy Bentham'dan etkilenecek geliştirdiği *panoptikon* kavramı söz konusu ilişkiyi en iyi biçimde ifade etmektedir. Foucault'a göre *panoptikon*, bireyselleştirilmiş bir

³⁶ Nimetullah Hafız, "Türk Halk Edebiyatında Kanuni Sultan Süleyman", **Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 444

³⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984, s. 50-78

³⁸ Tursun Bey, **age.**, İstanbul 1977, s. 73-74 bu ve benzeri tasvirler diğer Osmanlı tarihçileri tarafından da sıklıkla kullanılmıştır. Dikkat çeken nokta bunun sadece saraya münhasır kalmayıp bizzat imparatorluk projesinin önemli bir adımı olan İstanbul için de geçerli olduğudur. Bir örnek için bkz. Hoca Sadettin Efendi, **Tacü't-Tevarih**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, s. 285

davranış disiplininin aşılama için tasarlanmış bir mimari tasarımdır. Bu yapı kışla, okul, hapishane ya da hastane olabileceği gibi saray da olabilir. Osmanlı sarayının yalnızca mensubu olan görevlileri üzerinde değil, tebaanın bütünü üzerinde de disiplini hatırlatan bir fonksiyonu vardır. Törenler ve protokol kişilerarası normatif bir birlik olan idari kurumu sergilerken, disiplin anlayışını da hafızalara kazır. Osmanlı saray mimarisinin ve törenlerin bu yönünü Cafer Çelebi'nin *Hevesname*'sinden çıkarsamak mümkündür: "*Nedür her câm bir çeşm-i cihan-ı bin/ Temaşa imteğe tertib ü ayin. Nedür her küngüre ser-tâ kadem dil/ K'ider medh ü senâ-yı şâh-ı âdil*" Şair burada sarayın görüntüsünün temel unsurlarına atıfta bulunurken, kulelere bakan pencereci iç kısmın sembolize ettiği kişisel mevcudiyet, egemen iktidarın göstergesidir.³⁹

IV. Mutlak Egemenliğin Mekansal Bir Yansıması Olarak Saray

Şairlerin ve gözlemcilerin Binbir Gece masallarının geçtiği dekorları aratmayacak nitelikteki abartılı yorumlarıyla ortaya konan gerçek, Tanrı tarafından yetkiyle donatılan hükümdarın, kullarından uzakta bir mekan tasarımının içinde varolabileceği anlayışıdır. Bab-ı Hümayun'un ardından gelen iki kapı Bab-ı Selam ve Bab-ı Saadet 'kamusal' olanla 'özel' arasındaki ayrımı keskin biçimde ortaya koymaktadır. Bab-ı Saadet'in ardında kalan bölüm padişahın özel yaşamının cereyan ettiği ve kendi dışındaki erkeklere kapalı bir alanı içermektedir.⁴⁰ Sarayın ilk kapısından içeri girildiğinde Alay Meydanı adı verilen meydan kent halkının, ticaret erbabının ve seyyahların girebildiği yegane kısımdı. Bu kapı ünlü Fransız siyaset bilimci Maurice Duverger'in ifadesiyle yönetilen ve yöneten ayrımı içinde iktidar kavramını apaçık ortaya koyacak bir hava taşımaktaydı.⁴¹ Kapının üzerine Ali b. Yahya Sofi tarafından nakşedilen celi sülis hatlı ve 1478 tarihli kitabede yer alan "*Es-sultanu zillu'llahi fi'larz ye'va ileyhi külli mazlûmin*" şeklindeki ibare hükümdar tebaa

³⁹ Dizelerin günümüz diline aktarımı şöyledir: "her bir pencere, törenleri ve gösterileri izlemek için dünyaya açılan bir gözdür./ Her bir kule, adil şahı övmek ve methetmek için baştan ayağı bir dil" Meeker, *age.*, s. 130-131

⁴⁰ İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, OAE. Yayınları, Ankara 1979, s. 140

⁴¹ Siyaset Bilimi dersleri aldığım değerli hocam Prof. Dr. Esat Çam'ın derslerinde anlattığı ve Prof. Maurice Duverger'le aralarında geçen bir diyalogu burada hatırlamak olanaksız. Buna göre siyaset bilimi ve sosyolojisi üzerine ciddi araştırmaları bulunan ünlü Fransız bilgin bir söyleşisinde iktidar kavramının neyi çağrıştırdığını Topkapı Sarayı'nın Bab-ı Hümayun kapısını gördüğü zaman tam anlamıyla kavradığını ifade etmiştir.

ilişkilerine işaret eder niteliktedir.⁴² Söz konusu yaklaşım Osmanlı resmi ideolojisinin iki önemli unsurunu oluşturan güçlü, merkezizyetçi devlet anlayışı ve dinsel kavramları açısından da önem taşımaktadır. Hükümdarın ezilenlerin koruyucusu olduğu düşüncesi Doğu *Siyasetname* geleneğinde sıkça vurgu yapılan bir temadır. Tebaa Tanrı'nın hükümdara bir emanetidir. Emanet arasında adaletle hükmetmek yöneticinin başlıca görevidir. Sarayın giriş kapısında bunun vurgulanıyor olması rastlantı değildir. Kapı yönetici seçkinlerle yönetilenler arasındaki sınırın ve hukukun göstergesidir. Bu kapıdan giriş sadece padişah ve Divan-ı Hümayun üyelerine serbest olup halk başka kapıları kullanırdı.

Bu kapının ardındaki ilk avlu sarayın tüm işlerinin görüldüğü kent meydanı görünümündeydi. Fatih döneminde yaptırılan Çinili Köşk⁴³ ve II. Mahmut zamanında yaptırılan Alay Köşkü resmi geçitlerin padişah ve devlet erkanı tarafından izlendiği özel mekanlardı. 1473'te inşa edilen, haçvari planlı, eyvanlı ve hareketli örtü sistemine sahip bulunan Çinili Köşk İran mimarisinin etkisini yansıtanın ötesinde Osmanlı devlet geleneği içindeki İrani renge işaret eden bir semboldü.⁴⁴ Söz konusu renk bu kültürel daireyi belirleyen diğer etkenler kadar belirleyiciydi. Unutmamak gerekir ki II. Mehmet en gözde şehzadelerinden birine İran'ın efsanevi kahramanlarından Cem'in ismini vermişti. İran devlet geleneği ve protokolü Osmanlı sarayını etkileyen bölgesel miraslardandı. Sarayın mimarisi bütünlük arz etmekten çok eklektik bir görsellik sunmaktaydı. Bunu yalnızca yaşam alanları olarak tasarlanan bölgeler için değil, Bizans'tan kalma yapıların korunması anlamında da görmek mümkündür. Yolun solunda kutsal barışa ithaf edilen ilk Hıristiyan kiliselerinden biri olup, Büyük Konstantin tarafından yaptırılan Aya İrini Kilisesi yer almaktaydı.⁴⁵ Hanedana ait silahların korunduğu kilisenin önünde

⁴² "Sultan Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesidir, zulme uğrayan herkes ona sığınır."

⁴³ Üzerindeki kitabeden 1473'de tamamlandığı anlaşılan köşk 19. yüzyıla kadar Serçe Köşk olarak anılmıştır. Sarayın dış bahçesinde yer alan yapının resmi bir işlevi olmayıp padişahın has odalılarla vakit geçirdiği önündeki bahçede zaman zaman cirit ve tomak gibi oyunların sergilendiği bir mekandı. İran hükümdarlarının saraylarını andırır bir hali vardı. Yapının mimari özellikleri ve tarihçesi için bkz. Semavi Eyice, "Çinili Köşk", *DBİA.*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, c.2, s. 517-519

⁴⁴ Metin Sözen, *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 1975, s.133

⁴⁵ 523 Nika isyanı sırasında yanan bu yapı 537'de İmparator Jüstinyen zamanında tekrar inşa ettirilmiştir. Bazilika türünde inşa edilen binanın arkasında revaklı bir avlu bulunmaktaydı.

bayramlarda ve özel günlerde filler ve zürafalar bulundurulurdu. Böylelikle halkın da girebildiği bu bölgede özel günlerde daha renkli ve çarpıcı bir atmosfer sağlanmış olurdu. Aya İrini'nin hemen yanında yer alan binalarsa 17. yüzyıldan itibaren darphane olarak kullanılmaktaydı. Burada para basımının yanısıra sarayda kullanılan değerli madenlerden yapıma eşyalar üretilirdi.

Saray içinde üretimin yapıldığı bir başka alan ise *Nakkaş-hane* idi. Osmanlı sarayının nakkaş-hanesi minyatür sanatının gelişiminde ciddi katkıları olan bir kurumdu. Burada çalışan nakkaşlar; nakkaş, musavvir ve tezhipçi olarak çeşitli kollara ayrılırdı. Bununla birlikte çalışmalarda bir üslup birlikteliği göze çarpardı. Sanatçıların her birinin kişisel üslubundan ziyade devrin üslubunu yansıtan bir büyük ustanın anlayışı eserlere hakim olurdu. Bu nedenle saray nakkaş-hanesinde şahıslardan değil atölyelerden söz etmek daha doğrudur, örneğin 16. yüzyıl sonuna doğru kendi anlayışını hakim kılan Nakkaş Osman atölyesi ya da 18. yüzyıl başında Levni atölyesinde olduğu gibi. Osmanlı sarayındaki renklilik ve çeşitlilik buraya yansımaktaydı. Ehl-i Hiref kayıtlarından anlaşıldığı üzere nakkaş-hanede Türk ustalar dışında sayıları küçümsenmeyecek biçimde İranlı ve Avrupalı ressamalar da çalışmaktaydı.⁴⁶ Katipler, çiniciler, ciltçiler, kumaşçılar ve her türlü maden işini yapan kazganlara kadar geniş bir yelpazede çalışan ehl-i hırfet atölyelerinde çalışan ustalar Enderun ağalarından Hazineedar başına bağlıydılar. 1573 yılına ait bir kayıta 983 kişinin bulunduğu belirtilen bu bölümde üç ayda bir maaş aldıkları anlaşılan ustalara yaptıkları işlere göre ayrıca ödeme yapılırdı.

Orta Avluda dikkat çeken diğer yapılar arasında her gün kubbe vezirlerinden birinin gelerek halkın şikayetlerini içeren dilekçeleri aldığı Devai Kasrı ile hakkında siyaset uygulananların akıbetlerinin 'ibret' için sergilendikleri Siyaset Çeşmesi gelmektedir.⁴⁷ Burasının halkın sarayın girebildiği kısmında yer almasının belki de sebebi itaatsizlik yoluna sapanlara ya da sapabileceklere kaçınılmaz sonu hatırlatma isteğidir. Geleneksel toplumlarda itaat toplum devlet ilişkisinde merkezde yer alan kavramlardan biridir. İsmail Hakkı Bursevi 18. yüzyılda bile *Tuhfe-i Hassakiye* adlı

⁴⁶ Gerek Yavuz Sultan Selim zamanında gerek halefi Süleyman zamanında İran'a yapılan seferler sonrasında aralarında çeşitli alanlarda uzmanın bulunduğu çok sayıda sanatkar saraya getirilmişti. Esin Atıl, "Minyatürlerle Osmanlı Tarihi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, İstanbul 1970, s. 30, c. 5, s. 65 vd.

⁴⁷ Aya İrini ile surlar arasında bulunan alanda sarayın odun ihtiyacını karşılayan oduncular ve gümüş kaplar içinde taşıdıkları sularla Hırka-i Saadet taşığını yıkama görevini üstlenen Sim sakalar bulunmaktaydı.

çalışmasında sultanı Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi olarak nitelendirip ona karşı gelmenin Tanrı'ya karşı isyan anlamına geldiğini söylemekteydi. Osmanlı resmi ideolojisinde muteber tebaya karşılık olarak itaatkarlığı vurgulama yolunda 'muti kul' tabirinin kullanılması bunun göstergesidir. Siyaset çeşmesi sembolik olarak itaat yolundan sapanlar için her kim olursa olsun bir gözdağı anlamını taşıyordu.⁴⁸

Alay Meydanı'ndan Bab-ı Selam Kapısı aracılığıyla geçilen Divan Meydanı'nda Sultan dışında devlet erkanından kimse at sırtında gezinemezdi. Bu mutlak egemenliğe sahip olan hükümdarın ayrıcalığını gözler önüne seren bir ayrıntı olmaktan öte iktidara yönelik simgesel bir gösteriydi. Kapı II. Mehmet döneminde yaptırılmış olup çeşitli dönemlerde değişikliklere uğramıştı. Konik çatılı kapının alınlığında Sultan II. Mahmut ve II. Mustafa'nın tuğraları bulunmaktadır.⁴⁹ Osmanlı tarihi içinde sıklıkla vurgu yapılan Bab-ı Selam kapısının dışa yönelik görkemli mimarisiyle halk dilinde devlet anlamında kullanılan kapı sözcüğünün karşılığını ifade ettiği söylenebilir. Kapının iki yanında yer alan kuleler Kanuni'nin Macaristan seferinin etkisini taşımaktadır. Kapının ikinci avluya açılan cephesinde yer alan methalin üstünde Sad Suresinin 50. ayeti nakşedilmiş olup "*İşte Adn cennetleri oraya gidecekler için bütün kapılar açılmıştır*" anlamına gelmektedir.⁵⁰ Sarayın asıl tören alanını oluşturan bu avlunun solunda Has Ahırlar,⁵¹ Zülüflü Baltacılar Koğuşu⁵² ve Raht Hazinesi bulunmaktaydı. Sağ kısımda ise daha sonraları Ser Mimarın-ı Hassa Koca Sinan Ağa'nın tamir ettiği saray mutfakları, *Matbah-ı Hümayun* ve mutfak hizmetlilerinin kaldığı odalar yer almaktaydı. Divan meydanı simgesel

⁴⁸ Aynı düşünce 17. yüzyıl tarihçisi Mustafa Naima tarafından da dile getirilmekteydi., *Ravzat el-Hüseyn fi Hulasat Ahbar el-Hakifayn*, İstanbul 1969, c.1, s. 468 ve 300

⁴⁹ Dergah-ı Ali kapıcıları tarafından korunan dövme kapının 1524'de İsa b. Mehmet tarafından inşa edildiği anlaşılmaktadır.

⁵⁰ Semavi Eyice, "Babüselam", *İslam Ansiklopedisi*, TDV. Yay., İstanbul 1991, c.4, s.410-411

⁵¹ Saray mensuplarının hayvanlarının bulunduğu has ahırlarda 16. yüzyılda 300 kadar görevli çalışmaktaydı. 18. yüzyıla erişildiğinde ise buradaki görevlilerin sayısı 2000'i aşmıştı. Sözen, *age.*, İstanbul 1998, s. 66

⁵² Giydikleri serpuşun iki yanından sarkan iki örgülü perçem nedeniyle zülüflü baltacılar olarak anılan bu hizmet erbabı Enderun'un türlü hizmetlerini görmekteydiler. İlk başlarda Kapı ağasına bağlıyken 18. yüzyıldan itibaren Silahatâr ağasının emrine girmişlerdir. Divanhane'nin temizliğinden, yangın durumlarında tedbir almaya, Ağalar camiinde vardiyalı kayyumluğa ve hanedan üyelerinin cenazelerinde taşıma işlerine kadar çeşitli görevleri vardı. Ayrıca Haremle iç içe olduklarından çevrelerini görmemeleri için yüksek atlas yakalar takarlardı. Mithad Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lûgatı*, Enderun Yayınları, İstanbul 1986, s. 32-33

olarak devletin adalet dağıttığı yer, başka bir deyişle *saha-i adalet* yani idare merkeziydi. Şüphesiz bu avlunun devlet teşkilatlanması açısından önem taşıyan en özel bölümü Kubbealtı'ydı.⁵³

Divan toplantılarının gerçekleştiği bu mekan 15. yüzyılın ilk yarısında inşa edilmiş olup Kubbealtı, Divan-ı Hümayun ve Defterhane olmak üzere üç bölüm halinde tasarlanmıştı. Divan aynı zamanda hükümdarın adalet dağıtımını simgeleyen bir mekandı. Kınalızade Ali Efendi'nin *daire-i adliye*'sinde de belirtildiği üzere adalet, devlet düzeninin aksaksız işleyebilmesi için en önemli unsurlardan biriydi. Birinci kubbenin altında divan erkanının çalışmalarını izlediği bölüm bulunmaktaydı. Başlarda padişahların divana başkanlık etmeleri bir gelenektir; ancak Fatih döneminden sonra padişahlar çoğunlukla görüşmelere katılmayarak yukarıda *kasr-ı adl* denen pencerenin ardından toplantıları izlemeye başlamışlardı. Gerekli durumlarda Sadrazam bu bölüme geçerek kendilerine ayrıntılı bilgi verirdi. İkinci kubbenin altı ise haccaganın bulunduğu bölümdü ve hemen yanında kayıtların tutulduğu defterhane yer almaktaydı. İlber Ortaylı'nın Madrid sarayındaki *Despacho Universal*'i andırdığını belirttiği; ancak atmosfer olarak ondan daha renkli bir yapısı olduğunu vurguladığı Divan-ı Hümayun devlet işlerinin padişah adına yürütüldüğü, şer'i, mülki ve askeri konuların müzakere edildiği birinci dereceden sorumlu bir organdı.⁵⁴ İlk zamanlarda cuma dışında her gün toplanırken, sonraki yüzyıllarda haftada 4 hatta 2 gün toplanmaya başladı. 18. yüzyıla gelindiğinde etkinliğini Bâbıali lehine yitirdi. 19. yüzyılda özellikle Tanzimat'ın inşa ettiği bürokrasi geleneği içinde ise tarihsel bir atf olmanın dışında anlam ifade etmemekteydi.

Klasik dönemde divan toplantıları imparatorluk teşrifatına uygun bir protokol içinde gerçekleşirdi. Padişahın mutlak vekili olup mührünü taşıyan sadrazam dışındaki tüm divan üyeleri sabah namazlarını Ayasofya'da kılar ve Bab-ı Hümayun önünde yeniçeriler tarafından karşılanırlardı. Sadrazam ve mahiyetindekiler sadrazam konağında namaz kıldıktan sonra saraya gelirlerdi. Divan erkani Çavuşbaşı ve Kapıcılar Kethüdası tarafından Orta Kapı'da karşılanır ve Kubbealtı'na alınırdı. Sadrazam divan üyeleri tarafından kapıda

⁵³ Başlangıçta Divan toplantıları ikinci avlunun kuzeybatısında bulunan Eski Divanhane'de yapılmaktaydı. Ancak daha sonra Kubbealtı inşa edilmiştir. Eski Divanhane ise 1917'de yıkılmıştır.

⁵⁴ Ortaylı, *age.*, Ankara 1979, s.146

karşılanırdı. Bu mekan devlet işlerinin ilk elden yürütüldüğü bir alan olduğu kadar özel günlerde, özel durumlar için de kullanılırdı. Örneğin Sultanın kızlarının nikahları bazı durumlarda burada kıyılırdı.⁵⁵

V. İktidar, Disiplin ve Sadakatin Törenler Aracılığıyla Sergilenmesi

Devlet protokolünün sahnelendiği törenlerin önemli bir bölümünün yapıldığı mekan olması yönüyle divan meydanı önemli bir işleve sahiptir. Gülru Necipoğlu burada düzenlenen etkinliklerin amacını şu şekilde açıklamaktadır: “Orta avlunun tören alanı, hiyerarşik düzende örgütlenmiş askeri bir yapıya sahip olduğu bir bakışta anlaşılan bu devletin görsel diyagramını oluşturuyordu. Bu diyagram, bürokratik devlete dönüşen merkezi devlet ve sultanın kişisel hizmetine sunulan büyük bir orduyla birlikte, hükümdarın sınırsız gücünü vurguluyordu.” Buna göre törenselliğin sürdürülmesi kamuoyuna ebedi bir düzen ve istikrar mesajının iletilmesinde etkiliydi. “Bu törenselliğin gücü, sanki zaman sonsuz bir tekrarla geçici bir süre askıya alınmış gibi, ürkütücü bir sessizlikle yasalaşan sürekli bir tekrara dayanıyordu.”⁵⁶

Gravürlerde ya da minyatürlerde sarayda gerçekleşen bir tören sahnesi söz konusu olduğunda görünen başlıca mekan burasıydı. Özellikle elçi kabulleri için düzenlenen törenlerde başlıca dekorlar arasında divan meydanı yer alırdı. Avlunun en önemli yeri sultanların 16. yüzyılda altında tahtlarını kurdukları Enderun girişi idi. Venedik Elçisi Andrea Gritti'nin 1503 yılında gerçekleşen kabul töreninde 3000 yeniçeri mutfak tarafında, 1500 sipahi ahırlar tarafında en gösterişli giysileriyle ve İtalyan elçilik heyetini şaşırtan bir düzen içinde yer almışlardı.⁵⁷ Benzer nitelikteki törenlerde devletin zenginliğini gözler önüne sermek anlamında son derece değerli kumaş ve madenlerle süslenen meydana elçiler sadrazam ve vezirler tarafından karşılanırdı. Elçilik heyetinin sultana sunmak üzere getirdiği armağanlar kabulün bir gün öncesinde Bab-ı Saade'nin sol tarafındaki revaklar arasında sergilenirdi. Elçilere Kubbealtı'nda refakatindekilere ise revaklar altında yemek vermek adettendi.

⁵⁵ Divan örgütü ve işleyişi hakkında bkz. Ahmet Mumcu, **Hukuksal ve Siyasal Karar Alma Organı Olarak Divan-ı Hümayun**, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara 1986

⁵⁶ Gülru Necipoğlu, **Architecture, Ceremonial and Power: Topkapı Palace in Fifteenth and Sixteenth Centuries**, Cambridge, Mas.: MIT Press, 1991, s. 68'den aktaran Meeker, age., 142

⁵⁷ Doğan Kuban, “Topkapı Sarayı”, **DBİA.**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, c.7, s. 285

Bu avluyu üçüncü ve son avluya bağlayan Bab-ı Saade Kapısı törensel dokunun en önemli parçalarından biriydi. Devletin sürekliliği açısından en önemli seremonilerden olan ve yeni sultanın tahta çıkışını kamuoyuna duyuran cülus töreni Bab-ı Saade kapısının önünde gerçekleştirilirdi. İki kısımdan oluşan biatın *iç biat* olarak anılan bölümü Has Oda'da yerine getirilirken devlet ricalinin, ulemanın ve askerinin gözü önünde yapılan *dış biat* burada gerçekleştirilirdi. Törende izlenen yöntem ve devlet protokolü içindeki yerine bakıldığında biat, mekanik bir eğilip kalkma işlevinin ötesinde iktidarı meşrulaştırıcı simgesel bir gösteriydi. III. Murat'ın cülus töreni adet olduğu üzere burada yapılmıştı. Cülus töreni için hazırlanan padişah, üzerinde uzun yenli siyah çaprastlı nimtene ve mor dolama olduğu halde Bab-ı Saade önünde hazırlanan tahta oturmuştu. Önce Veziriazam Sokollu Mehmet Paşa selam yerinde durup selamlayıp, padişahın eteğine yüz sürerek biat etmişti. Ardından sırasıyla vezirler, divan üyeleri, daha sonra Şeyhülislam Hamid Efendi ve onu izleyerek tüm saray erkanı hasekiler de dahil olmak üzere biat etmişlerdi. Kanuni'nin cülusunda önce şeyhülislam ve ulema biat etmişken III. Murat'ın cülusunda sadrazam ve vezirlere öncelik tanınmış olması törenin düzeniyle ilgili olarak en azından 16. yüzyıl itibariyle kesin bir yorum yapmayı zorlaştırmaktadır.⁵⁸

Cülus gibi son derece önemli bir törenin yanında sefere çıkış öncesinde sancak-ı şerifin çıkarılışı, hükümdarın gerekli durumlarda kurduğu ayak divanı ve bayramlaşma gibi görkemli törenler hep burada yapılırdı. Bab-ı Saade kapısının arkasındaki yaşam İç Saray Enderun Meydanı denilen avlu çevresinde biçimlenirdi. Revaklarla çevrili avluda Arzodası, Fatih Köşkü (İç Hazine), Has Oda, III. Ahmet Kütüphanesi ve Ağalar Camii göze çarpan yapılar olarak belirmekteydi.⁵⁹ Osmanlı padişahlarının yabancı ülke elçilerini kabul ettikleri Arzodası kapınının hemen girişinde yer alan konumu itibariyle İmparatorluk

⁵⁸ *Şehinşahname* adlı eserde yer alan ve III. Murat'ın cülus töreninin tasvir edildiği minyatir Bab-ı Saade önünde çift sorguçlu kavuğu ile genç padişah klasik formlara uygun olarak arkası yüksek bir tahta hükümdara özgü bir hava içinde oturmaktadır. Sol arka tarafında rikabdarı, çukadarı ve silahdarı ayakta durmakta olup, bunların önünde bir grup olarak Enderun mensubu ağalar ve diğer Hasodalılar bulunmaktadır. İktidarın devralındığı kapının önünde gerçekleşen sahnede ulema, devlet adamları ve ordu ileri gelenleri dışında orta kısımda solaklar sol tarafta ise kapıcılar ve çavuşlar görülür. Zeynep Tarım Ertuğ, **16. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde Cülus ve Cenaze Törenleri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 76-77

⁵⁹ Kuban, **agn.**, İstanbul 1994, s. 286

diplomasisinin en azından görüntü açısından kalbi durumundaydı.⁶⁰ Gerek fevkalade elçiler gerekse Osmanlı başkentinde 15. yüzyıldan itibaren görülen daimi elçiler hükümdar tarafından burada kabul edilirdi. *Teşrifat-ı azime* olarak anılan kabul merasimi padişahın kesinlikle uymak zorunda olduğu saray protokolünün tüm inceliklerini içeren bir düzenle yapılırdı. Bu durumlarda padişahın kabulün özelliğine göre sedir tahtta oturması gerektiği gibi elçilerle hiç konuşmaması, huzura girenlerin kendisiyle göz göze gelmemeleri usuldendi. Sedir taht, üzerindeki kubbe ve benzeri öğeler egemenlik sembolü olarak algılanırdı. Ayrıca padişahın oturduğu yerin yanına sultanın iki gücünü simgeleyen murassa kılıcı ve yazı takımı konulurdu. Kabul olunan elçilerin protokol kurallarına uymaları için üst düzey bir özen gösterilirdi. Gereğinde rikap ağaları elçiyi kollarından sıkıca tutarak yer öptürür, çıkıncaya kadar kollarını bırakmazlardı. 1667'de 4. Mehmet'in huzuruna çıkartılan Rus elçisinin direnmesi üzerine silahdar ağa elçiyi ensesinden tutup zorla yere yatırarak yer öptürmüştü.⁶¹

17. yüzyılda İngiliz Kralının İstanbul Sefiri olan Kont Vinchilsea, elçilik heyetinin kabul törenini renkli bir biçimde aktarmıştır. Buna göre "*sefir, padişahın yanına girmeğe hazırlandıktan sonra kapıcıbaşılar tarafından odaya götürülür. Bunlar sefirin koltuğuna girerler, bu suretle onu odada biraz ilerlettikten sonra ellerini sefirin boynuna götürür ve başını döşeme tahtalarına adeta temas ettirecek kadar yere eğerler ve sonra kaldırırılar ve geri ta odanın nihayetine kadar çekerler. Bu muameleyi sefirin maiyeti efradına da yaptırırlar; ancak bunları sefirin daha aşağıya kadar eğerler...Bu mülâkat ve kabul merasiminde sefir hiç oturmaz, hep ayakta durur ve mensup olduğu hükümdarın tavsiye ve tenbihlerini tercümanı vasıtasıyla sadrazama tebliğ eder. Bu ma'rûzatın hepsi mülâkattan önce yazılı olarak tespit edilerek itimatname ile*

⁶⁰ Yalnız yabancı elçiler değil divan-ı hümayun dağılıncaya ve Osmanlı hanedanı Beşiktaş saraylarına taşınıncaya kadar padişahla görüşme talebinde bulunan başta sadrazam ve diğer divan üyeleri de burada huzura kabul edilirdi. Bu konuda örnekler için bkz. Selaniki Mustafa Efendi, *Tarih-i Selaniki*, İÜEF. Yayınları, İstanbul 1989, haz. Mehmet İpşirli, c. 2, s. 497, 503 ve 528

⁶¹ Arzodasının saray protokolü içindeki yeriyile ilgili olarak Semavi Eyice-Necdet Sakaoğlu, "Arzodası", *DBİA.*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, c.1, s. 333-334, ayrıca M. Refik, "Arzodası", *TOEM*, İstanbul 1332, c.7, s. 110-116

beraber sadrazama takdim edilir. Sadrazam buna cevap verecek, işler hakkında fikir teâtisinde bulunacaktır."⁶²

Saray mimarisi içinde Hasoda Enderun avlusunda yapılmış olan ikinci köşktü. 16. yüzyıldan sonra kutsal emanetleri barındırma işlevini üstlenişiyle birlikte sarayın politik güç ve meşruiyetini simgeleyen bir mimari mekan haline geldi. I. Selim'in 1517'de Mısır'daki Memluk idaresine son verdikten sonra Mekke emiri, bizzat oğlu Ebu Numeyn aracılığıyla itaatini bildirmiş ve aralarında Kabe'nin anahtarının da bulunduğu Peygamberin bazı özel eşyalarını padişaha göndermişti.⁶³ Emanetleri İstanbul'a gönderen I. Selim bu odayı koruma işine tahsis etmişti. Söz konusu eşya içinde bulunan Peygamberin hırkasından dolayı oda zaman içinde Hırka-i Saadet odası olarak anılmaya başlanmıştır. Önceki sahiplerinin iktidar ve bilhassa hilafet sembolleri arasında saydıkları hırkaya sahip olmak *hadımü'l-haremeyn* unvanını kullanan Osmanlı sultanları için özel bir anlam ifade etmiştir.⁶⁴

Osmanlı saray protokolünde iktidarı sembolize eden törenler içinde Hırka-i Saadetle ilgili en görkemli merasim her yılın ramazan ayında gerçekleştirilen ve tüm devlet erkanının bizzat devlet başkanının riyasetinde katıldığı ziyaret olmuştur. Bazı yazarlar uygulamanın I. Selim döneminden

⁶² Olga Zirogeviç, "Yabancı Elçilerin Osmanlı Memleketlerinde Seyahatleri ve Huzura Kabulleri", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, İstanbul 1968, c.1, sa.4, s.49, ayrıca Zarfif Ongun, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Name ve Hediye Getiren Elçilere Yapılan Merasim", *Tarih Vesikalari*, Ankara 1942, s.407-413

⁶³ Nebi Bozkurt, "Mukaddes Emanetlerin Tarihi ve Osmanlı Devletine İntikali", *MÜİF. Dergisi*, İstanbul 1997, s. 11-15, ayrıca bkz. Tahsin Öz, *Hırka-i Saadet Dairesi Emanat-ı Mukaddes*, İstanbul 1953

⁶⁴ I. Ahmet'in gittiği her yere Hırka-i Saadeti de beraberinde götürdüğü bilinmektedir. Sultan II. Mustafa'nın ise Ramazan için gittiği Çatalca'ya özel bir protokol eşliğinde Hırka-i Saadeti götürdüğü tarih kaynaklarına geçmiş bulunmaktadır. Osmanlı Barok devrinin mimarı III. Ahmet de hırkayı yanında bulundurmaya özen göstermiştir. 1715 yaz aylarını geçirdiği Tersane Bahçesine ve kış aylarını geçirdiği Valide Sultan Sahil Sarayında, oğullarının sünnet törenlerinde Hırka-i Saadet padişahın yanında yer almıştır. Bu arada IV. Murat ve II. Mustafa'nın da cülus merasimlerinden önce Has Oda'yı ziyaret ederek Hırka-i Saadet önünde dua ettikleri bilinmektedir. Osmanlı döneminde Hırka-i Saadetin temsili etkisinden yararlanıldığı bilinen bir başka durum ise resmi törenlerin dışında savaşlar olmuştur. Örneğin III. Mehmet Eğri seferi sırasında Hoca Saadettin Efendi'nin yönlendirmesiyle savaşın Osmanlı aleyhine geliştiği bir anda Hırka-i Saadeti giymiş ve askerini üzerinde psikolojik bir destek sağlamıştır. Benzeri durumlar II. Mustafa ve III. Ahmet zamanında da yaşanmış, askerinin moralini yüksek tutabilmek için sancak-ı şerif ve Hırka-i Saadet seferlere götürülmüştür. Nurhan Atasoy, "Hırka-i Saadet", *İslam Ansiklopedisi*, TDV. Yayınları, İstanbul 1998, c.17, s. 376

itibaren süreklilik kazandığını belirtse de bu konuda kesin bir bilgi yoktur.⁶⁵ Daha önce değinildiği üzere çeşitli nedenlerle kimi zaman Hırka-i Saadet ziyareti yapılmakla beraber, bunun 18. yüzyıla kadar belli bir zamanda gerçekleştirilen resmi bir tören haline gelmediği anlaşılmaktadır. Örneğin 1080 tarihli *Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnamesinde* çeşitli törenlerden söz edilirken Ramazanın on beşinde yapılan bir Hırka-i Saadet ziyaretine dair kayıt yoktur. 17. yüzyılın sonunda II. Mustafa zamanına gelindiğinde ise çeşitli zamanlarda Hırka-i Saadetin ziyaret edildiği tespit edilebilmektedir. Bu dönemde resmi törenin 1106 yılı Ramazanının 21'inde, 1107 yılında ise Ramazanın 4'ünde yapıldığı görülmektedir. Bununla birlikte ziyaretlerin devlet töreni niteliğine bürünerek düzenli bir hale gelmesi 18. yüzyılın ilk yarısından itibaren olmuştur. Nitekim bu tarihten sonraki teşrifat defterlerinde konuyla ilgili ayrıntılı kayıtlar bulunmaktadır.

Defterlerden en eski tarihli Naili Abdullah Paşa'ya ait olan *Defter-i Teşrifat'dır*.⁶⁶ Esad Efendi'nin *Teşrifat-ı Kadime*'sinde de konuya dair bir bölüm bulunmaktadır.⁶⁷ Burada yer aldığı şekliyle her yıl Ramazan ayının on beşinde Hırka-i Saadet devlet erkanınca ziyaret edilirdi. Ziyaret gününden bir gün evvel vezirlere kethüda bey tarafından tezkireler gönderilirdi. Şeyhülislamın gönderdiği defter gereğince İstanbul kadısına, ulemaya, nakibü'l-eşrafa ve selatin şeyhlerine mektubi kaleminden tezkireler yazılır, bu tezkireler divan-ı hümayun çavuşlarıyla gönderilirdi. Ziyaret günü yani Ramazanın on beşinde devlet ricali öğle namazının ardından kubbe-i hümayun altında sadrazamın gelmesini beklerdi. Bu arada hırka öğle vaktinden iki saat öncesinde has odalılar tarafından ziyarete hazır hale getirilirdi. Protokol gereğince korunduğu gümüş sandık katılımcıların gözü önünde padişah tarafından altın anahtarla açılırdı. Padişahın ardından şeyhülislam başta olmak üzere teşrifattaki yerlerine göre katılanlar hırkaya yüz sürerlerdi.⁶⁸ Yalnız bu yüz sürme direk biçimde olmaz daha önceden hazırlanan ve üzerinde:

⁶⁵ Örneğin Reşat Ekrem Koçu Osmanlı saray yaşamını ele aldığı eserinde *Hırka-i Saadet* ziyaretinin Yavuz Sultan Selim'den başlayarak son padişah 6. Mehmet'e kadar kesintisiz olarak devam ettiğini ileri sürer. *Topkapı Sarayı*, İstanbul ts., s. 83

⁶⁶ Zeynep Tarım Ertuğ, "Osmanlı Devlet Teşrifatında Hırka-i Şerif Ziyareti", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, İÜEF. Yayınları, İstanbul 1998, s. 18, s. 38-39

⁶⁷ *Teşrifat-ı Kadime*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1979, haz. Cahit Baltacı, bu eser Yavuz Ercan tarafından sadeleştirilmiş ve *Osmanlılarda Töre ve Törenler* başlığı altında yayınlanmıştır. Tercüman Yayınları, İstanbul ts.

⁶⁸ Bu konudaki tüm ayrıntılar için bkz. Esad Efendi, *age.*, İstanbul 1979, s. 14-18

*Hırka-i hazret-i fahr-i rüsiile
Atlas-ı çarh olamaz pay-endaz
Yüz sürüüp zeyline, takbil ederek
Kıl şefi'-i ümeme arz-ı niyaz*

yazılı tülbentler aracılığıyla gerçekleşirdi. Daha sonra tülbentler katılanlara hediye edilirdi. Bir rivayete göre hırkanın yüz sürülen kısmı altın bir leğen içinde yıkanıp, ıslak yerler anber ve sarı sabır dumantıyla kurutulurdu.⁶⁹ Bizzat halife-sultanın gözetiminde gerçekleştirilen törenin ardından yeniçeri ve diğer ocak erlerine baklava verilirdi.⁷⁰ Bu tören şüphesiz 16. yüzyılın ilk yarısında özel bir anlam kazanan Osmanlı hilafeti iddiasına halk gözünde meşruiyet kazandırmaya yönelik bir çabanın sonucuydu. Nitekim saray protokolünün batılı örneklerine göre yeniden düzenlendiği 19. yüzyılda bile bu törenler geleneksel biçimde gerçekleştirilmiştir.

VI. Hükümdarın Kamusal Yaşamı İle Özel Yaşamı Arasındaki Mahrem Sınır: *Harem*

Sarayın tümüyle hükümdarın özel yaşam alanı olduğuna dair yanlış görüşün aksine bu işlevi üstlenen birim yalnızca haremdi. Arapça kökenli olan harem sözcüğü, herkese açık olmayan, mahrem ve kutsal mekan anlamına gelmektedir.⁷¹ Oryantalist tarih yazımının 'buhur ve sisler arasında' imgeleştirdiği, cinsel dürtüler üzerine kurulu harem imajı modern tarih araştırmalarının aşılıpma çalışılmakla birlikte, padişah haremiyle ilgili ön yargılı bakış henüz tamamıyla yıkılabilmiş değildir.⁷² Harem kurumunun İslam geleneğinde yer edinişiyile ilgili çeşitli tartışmalar bulunmaktadır. Corci Zeydan'ın da aralarında yer aldığı bazı araştırmacılara göre bu kurum ilk kez Emeviler aracılığıyla Bizans sarayından İslam'a adapte edilmiştir. Ortaçağ İslam halklarının gündelik yaşantısına dair kaleme aldığı yapıtında Ali Mazahari

⁶⁹ Kasım Kufrah, "Hırka-i Şerif", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1950, s. 451

⁷⁰ Son derece önemli olan bu ziyarette bütün devlet adamları destar-ı adi giyerken, bölükler mevsim gereği samur kürk ve ferace ile katılırlardı. Esad Efendi, *age.*, İstanbul 1979, s. 18

⁷¹ Bunun dışında Mekke ve Medine gibi İslam'ın iki kutsal kenti için de *Haremeyn* tabiri kullanılmaktadır. Sultan Selim sonrasında Osmanlı padişahları protokolde sıkça hadimü'l-Haremeyn unvanını kullanmışlardır. Bu konuda geniş bilgi içeren bir kaynak olarak bkz. Eyüp Sabri Paşa, *Miratü'l-Haremeyn*, İstanbul 1301-1306

⁷² Bu konuda bkz. Leslie Pierce, *The Imperial Harem*, Oxford University Press, 1993, çalışmanın Türkçe çevirisi *Harem-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık ve Kadınlar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996

benzer tezler ileri sürmektedir. Emeviler'in Bizans ananesinin doğudaki başlıca merkezi olan Şam'da hüküm sürdükleri ve bu dönemde Bizans yönetim anlayışından pek çok şeyin İslam'a adapte edildiği hatırlandığında bu ihtimal uzak gözükmemektedir.⁷³

Osmanlı uygulamasına gelinceye dek haremın İslam dünyasının saray yaşantısı içinde yer edindiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Osmanlılarda beylik aşamasında kadınlarla erkekler arasında gündelik yaşam içinde mekansal bir ayırımın olmadığı dönemin şahitlerince ortaya koyulmaktadır. 1330'larda Anadolu'yu ziyaret eden Arap seyyah İbn Batuta Osmanlı Beyliğini ziyareti sırasında Orhan Gazi ve eşinin aynı mecliste yer aldığını biraz da hayretle nakletmiştir.⁷⁴ Ancak sonraki dönemlerde harem inşa olunan Bursa ve Edirne'deki saraylarda kadınlara mahsus, padişahın ailesiyle birlikte özel yaşamının geçtiği bir mekansal düzenlemeye gidildiği görülmektedir. Fatih'in İstanbul'daki ilk sarayında da bu uygulama değişmemiştir. Yeni Saraya geçildikten sonra Beyazıt'taki eski saray ölen padişahın ailesinin ve haremının zorunlu olarak ikamet ettirildikleri bir büyük harem olma özelliğini sürdürmüştür. Topkapı Sarayı'nda haremın tamamıyla düzenlenişi III. Murat zamanında olmuştur. Osmanlı haremı gerçek anlamda dışa kapalı bir dünya olma özelliğine sahip olduğundan daima merak uyandırmış ve cazibe merkezi haline gelmiştir.⁷⁵

⁷³ Corci Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, ayrıca Ali Mazahari, *Ortaçağ'da Müslümanların Yaşayışları*, Varlık Yayınları, İstanbul 1974

⁷⁴ İbn Battuta, *Tuhfetü'n-Nuzzar fi Garaiibi'l-Emsar: Seyahatname*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1993, s. 213

⁷⁵ Oryantalist ressamların çoğu doğu imgesini haremle özdeşleştirme yoluna gitmişlerdir. Hayal güçlerinin zenginliğine ve yaratıcılıklarına bağlı olarak ortaya koydukları eserlerde çoğu kez haremı doğunun aynası olarak görme kolaylığına kaçmışlardır. Bununla birlikte harem içindeki yaşam ve entrikalar da batılı sanatçıları etkileyen bir durum olmuştur. Birçok edebiyatçı ya da besteci bu etkiyi eserlerinde sergilemiştir. Mozart'ın eserleri de söz konusu yaklaşımın dışında kalmamıştır. 1779'da bestelediği *Zaide* adlı operasıyla harem konusunu işlemiştir. Ancak onun bu konudaki en ünlü eseri 1782'de bestelediği *Die Entführung aus dem Serail* adlı operasıdır. 16. yüzyılda korsanlar tarafından kaçırılıp Selim Paşa'nın çiftliğine esir olarak satılan Belmonte'nin nişanlısı Konstanze ile dadısı Blonde ve nişanlısının uşağı Pedrillo'nun konu edildiği eserde Mozart, harem temasının yanında Türklerin insani yönlerine ve bağışlayıcılığına değinmiştir. Eserin ilk temsilinin Alman İmparatoriçesi Marie Therese'in öldüğü ve dolayısıyla bu güçlü kadının sağladığı Türk-Reich dostluğunun gölgelendiği bir döneme rastlaması Mozart'ın yaklaşımını daha çüretkar kılmaktadır. Semra Germaner-Zeynep İnankur, *Oryantalistlerin İstanbul'u*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2002, s. 148-188, ayrıca Cevat Meduh Altar, *Opera Tarihi I*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993, s. 125-131

Haremin yapısı bir anlamda çok kimlikli imparatorluk mozağinin küçük bir izdüşümüdür. Her milletten ve kökenden farklı kültürlerde doğup yetişmiş bir çok genç kız gördükleri ciddi bir eğitim sürecinin ardından Osmanlı üst kimliği altında aynı amaçta ve mekanda bir arada yaşam sürmüştür. Cariyeler Dairesi'nin giriş kapısının üzerindeki kitabede yer alan “*Ey Kapılar açan Allahım bizlere de hayırlı kapılar aç*” şeklindeki temenninin bu mekanda yaşamı paylaşan genç kızların ortak dileği olduğunda şüphe olmamakla beraber talihin hepsine aynı ölçüde cömert davranmadığı bilinir.⁷⁶ Bunlardan bir kısmı kurumun sıkı kuralları arasında şanslarının ve doğru ittifakların yardımıyla imparatorluk protokolünün üst noktalarına kadar yükselirken, bir kısmı saray içinde daha mütevazı bir yaşam sürmüşlerdir. Halil İnalçık padişahların bile bozmadığı katı kurallarla işleyen haremi daha çok ‘kadınlar manastırına’ benzettirmektedir. Buraya çeşitli kaynaklardan gelen kızlar son derece sıkı bir eğitimin içinden geçirilerek padişahın hizmetine girebilirdi. Kızlar acemilik statüsünden başlayarak, saray geleneklerini ve yaşam biçimini öğrendikten sonra, dikiş-nakiş, rakkaslık, hanendelik, sazendelik veya kıssa-hanlık gibi konularda yetiştirilir, şakirtliğe yükselirdi. Ardından gelen süreçte kalfa ve ustalık mertebesine erişenler gedikli olarak tanınır ve bunlar bizzat sultanın özel hizmetlerini görürlerdi. Harem bu yönüyle saray kadınları için bir eğitim kurumuydu.⁷⁷

Son derece ayrıntılı olduğu anlaşılan bir eğitim sisteminin içinden geçen ve padişah eşliğine yükselen kadınlardan hanedana veliaht verebilenler haseki unvanıyla anılırdı. Bu esirlikten gelen bir kızın önünde ikbal kapılarının ardına kadar açılması anlamına gelmekteydi. Haremin üstlendiği en önemli işlev hiç şüphesiz hanedanın yeniden üretiminin cisimleştiği bir mekan olarak belirmesiydi. Diğer tüm patrimonyal monarşilerde olduğu gibi tahta sağlıklı veliahtlar yetiştirmek ve bunu hanedanın ürettiği değerler sistemi içinde gerçekleştirmek çok önemliydi. Bu durum haremdeki eğitimin sıkı tutulmasının

⁷⁶ Mualla Anhegger-Eyüboğlu, *Topkapı Sarayı'nda Padişah Evi: Harem*, Sandoz, İstanbul 1986, s. 46

⁷⁷ Halil İnalçık, “Harem Bir Fuhuş Yuvası Değil, Bir Okuldu”, Çağatay Uluçay'ın *Osmanlı Sultanlarına Aşk Mektupları* adlı eserinin ikinci baskısına yazdığı önsöz İstanbul 2001, s. 9, İber Ortaylı da Osmanlı haremının bu yönüne dikkat çeker, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Pan Yayınları, İstanbul 2000, s. 39

nedenlerini de ortaya koyuyordu. Pierce'in belirttiği gibi "Hükümranlık onlara erkekler gibi doğrudan bahşedilmiş değilse de, valide sultanlar bu hükümranlığın bekçileriydiler. Bu gözetim, hükümranlık gücünün kaynaklarının ve kullanımın kavranmasını, bu gücün korunması için uygun erkek hükümdar bulunmadığı zaman, bunu kendilerinin kullanması da dahil, gerekli önlemleri alma sorumluluğunu da kapsıyordu"⁷⁸ 17. yüzyılda ilmiyeye mensup Karaçelebizade Abdülaziz Efendi'nin valide sultanları hanedanın sağlıklı gelişimi ve oğullarını iktidara gerekli donanımlarla hazırlama konusunda "hizmet-i terbiye ve nezaret" olarak takdim etmesi son derece anlamlıdır. Patrimonyal monarşide genç şehzadelerin politik güç ve meşruiyet kavramlarını algıladıkları ilk mekan burasıydı.⁷⁹

Haremin disiplininden ve işleyişinden Darüssaade ağası sorumluydu. Haremeyn'in idaresinin Osmanlılara geçmesinden sonra Osmanlı topraklarındaki binlerce vakfa nezaret etme vazifesi Darüssaade ağasına verilmiş, fakat sultanın vakıflarının idaresi Sadr-ı Ali Nezareti'ne bırakılmıştı. 16 yüzyılın sonlarından itibaren Haremeyn vakıflarının idaresi bütünüyle Darüssaade ağalarının sorumluluğuna verilince saray protokolü içindeki konumları Bab-ı Saade ağasını dahi gölgede bırakacak ölçüde artmıştı.⁸⁰ Darüssaade ağalarının idareci vasıflarına rağmen Osmanlı haremının temel figürü valide sultandı. Sahip olduğu konum Osmanlı protokolü içinde "*makam-ı mehd-i ulya*" olarak anılıp batı monarşilerindeki İmparatoriçelere eşti. Valide sultanın ardından haremde söz sahibi ikinci kadın, hasekiydi. III. Murat'ın annesi Nurbanu'nun günlük ödeneği 3000 akçeydi. Aynı dönemde bir yeniçeri ağasının gündeliğinin 500 akçe olduğu düşünüldüğünde konumu daha belirginleşiyordu. Benzer şekilde Kanuni Sultan Süleyman'ın hasekisi Hürrem Sultanın gündeliğinin 2000 akçe olması konumunun gücünden ileri gelmekteydi.⁸¹

⁷⁸ Pierce, *age.*, s. 21

⁷⁹ Haremin hanedanın yeniden üretimi konusundaki rolü hakkında geniş bir tahlil için şu çalışmalara bakılabilir. Pierce, *age.*, s. 17-33, A. D. Alderson, *The Structure of Ottoman Dynasty*, Oxford at The Clarendon Press, London 1956, s. 77-82

⁸⁰ Mustafa Güler, *Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları 16-17 Yüzyıllar*, Tarih ve Tabiat Yayınları, İstanbul 2002, s. 211-217

⁸¹ İnalcık, *age.*, İstanbul 2001, s. 11

Haremin güçlü kadınları saray içinde edindikleri otoriteyi halk nazarında sürekli kılabilmek için kamuya yönelik yardım ve atıyyelere başvurmayı gelenek haline getirmişlerdir. Bu kimi zaman bir çeşme, kimi zaman bir mektep, şifahane ya da cami olarak karşımıza çıkabilmektedir. Kimi zamansa hac yolculuğu sırasında ulaşımı kolaylaştırıcı önlem almaya kadar varabilmektedir. Örneğin Kösem Valide Sultan, yollarda yorulup kalan yaya fukaranın bir konaktan diğerine ulaştırılması için deve tutulması ve bu develer için senevi almış beş sikke-i hasene ücret verilmesini şart kılmıştır. Turhan Sultan ise develerinin telef olmasından dolayı yaya kalan hacı adaylarına deve kiralanması maksadıyla 250 esedi kuruş tahsis etmiştir. Benzer şekilde Hatice Turhan Sultan evvelden var olan kuyuları temizleterek mevcut suyun daha verimli kullanılmasını sağlamış, konaklama yerlerine yeni kuyular açtırarak, hacılara su taşıyacak develer vakfetmiştir.⁸²

16. yüzyılda sancağa çıkma geleneği aksayınca haremın önemi artmıştır. Daha önceki uygulamanın aksine tahtın varisi şehzadelerin zamanlarının neredeyse tamamının geçtiği bu mekan, politik çekişmelerin ve dolayısıyla ittifakların merkezi haline gelmiştir. Bu andan itibaren devletin en üst kurumundaki kimsenin bilgi, görgü ve tecrübelerinin şekillendiği ortam olması nedeniyle inkar edilemez bir güç odağı olmuştur.⁸³ Özellikle sancağa çıkma adeti terk edildikten sonra padişahların danışmanları arasında haremde isimler de yer almıştır. Mustafa Ali'nin bildirdiğine göre Sultan III. Murat zamanında padişahın danışmanları arasında haremde Gazanfer Ağa ve Can Feda Hatun adlı iki isim yer almaktaydı. Gazanfer Ağa; "*üç padişah zamanında itibar*

⁸² Güler, *age.*, İstanbul 2002, s. 59 ve 61

⁸³ Bu durumun yalnızca Osmanlılar için söz konusu olduğunu düşünmemek gerekir. Osmanlı'nın İmparatorluk geleneğini devraldığı Bizans ananesi içinde de idarede sözü geçen iktidar sahibi kadınlar olmuştur. Bu durum Bizans'ta kadınlara karşı daha tutucu yaklaşıldığı dönemlerde bile yönetici elit açısından değişmemiştir. Erken Bizans döneminde Anadolu ve Trakya'da toprakları, Konstantinopolis'te konakları olan ve servetinin bir kısmını kiliseye yardım ve dinsel ihtilafların *-ki Bizans'un daima başını ağrıtan konularından-* çözümüne adayan kadın diyakon Olympias; II. Theodosios saltanatı sırasında önemli ölçüde güç sahibi olan ablası Augusta Pulcheria ve karısı Augusta Athenais-Eudokia; yine eşlerinin saltanatı sırasında yönetici rolü oynayan I. Iustinianos'un karısı İmparatoriçe Theodora ve II. Iustinos'un karısı İmparatoriçe Sophia ve son olarak da İmparator Heraclios'un kendisine askeri seferlerde eşlik eden, danışman ve yardımcı olarak politikasını etkileyen karısı İmparatoriçe Martine ilk akla gelen örneklerdir. Nevra Necipoğlu, "Bizans'ta Kadınlar", *Parşömen*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2002, c.3, sa.1, s. 126 vd.

görmüş, ağır başlı, etkileyici konuşan, padişaha hep doğruyu söyleyen" bir kişiyken, çok iffetli biri olarak tanımlanan Can Feda Hatun, padişahın annesi Nur Banu'yu saraya getiren, kardeşlerinin ölümünden sonra, padişahın tüm ilgi ve iltifatlarını üzerinde toplamayı başarmış bir kadındı.⁸⁴

Harem iktidar çatışmalarının merkezidir. Kimi zaman II. Osman ve I. İbrahim gibi hükümdarların feci akıbetlerini hazırlayan bu çekişmeler Kanuni Süleyman gibi güçlü bir hükümdarın döneminde bile padişah üzerinde büyük etkisi olan bir haseki sultanın girişimleriyle tahtın varisi yetenekli bir şehzadeyi bizzat padişah babasının kararıyla ortadan kaldırmıştır. Alman elçisi Busbecq Eylül 1555 tarihli mektubunda şehzade Mustafa'nın katlettilmesinde Hürrem Sultanın ince politik oyunlarını ve uğurda yaptığı ittifakları nakleder.⁸⁵ Aynı şekilde 17. yüzyılın valide ve hasekilerinden bazılarının da Hürrem'in gölgesinde kalmadıkları bilinir. Bunlardan Kösem Sultan hanedanın kaderini belirleyecek kararlar almaktan çekinmemiştir. I. Ahmet'in baş-kadını olarak Kösem, Ahmet'in hayattaki tek kardeşi Mustafa'yı idamdan kurtararak hanedanın devamını sağlamıştır.⁸⁶ Çocuk yaşta tahta çıkan hükümdarlar döneminde validelerin iktidar üzerindeki etkilerinin arttığı görülmüştür. Osmanlı haremde bu yolla naibe-i saltanat olan üç valide içinde en uzun süre 12 yıla yakın bir müddetle Kösem Sultana aittir. Son derece hırslı bir imparatoriçe profili çizen Kösem Sultan, gelini Hatice Turhan Sultanla giriştiği iktidar savaşımında yenik düşüp Osmanlı İmparatorluk tarihi içinde katledilen tek valide sultan olarak tarihteki yerini alana değin harem içinde sınırsız bir iktidara sahipti.⁸⁷ Harem sosyal yaşamı renklendiren törenlerle de saray protokolünün içinde önemli bir yer edinmiştir. Hanedanın yeni üyelerinin, padişah çocuklarının doğumunun ardından yapılan beşik alayları, yeni hükümdarın validesi dolayısıyla imparatorluk protokolünün ikinci ismi için yapılan valide alayları haremde bu işlevine işaret eden örneklerdir.⁸⁸ Kurumsal olarak haremde önemli kılan yönü buranın hanedanın ailevi ilişkilerinin süreklilik

⁸⁴ Gelibolulu Mustafa Ali, *Kühü'l-Ahbar: (II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Devirleri)*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, haz. Faris Çerçi, Kayseri 2000, c.1, s. 174

⁸⁵ Bir elçinin gözüyle 16. yüzyılda Osmanlı'da iktidar çekişmeleri için bkz. Ogier Chiselin Busbecq, *Türk Mektupları*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1939, çev. Hüseyin Cahit Yalçın, s. 42-52

⁸⁶ İnalçık, *age.*, İstanbul 2001, s. 12

⁸⁷ Bu konuda ayrıntılı bir tahlil için Pierce, *age.*, s. 306-352

⁸⁸ Çağatay Uluçay, *Harem II*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1971, s. 61-64 ve s. 77-82, ayrıca Necdet Sakaoğlu, "Harem", *DBİA.*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, c. 3, s. 552-556

kazandığı bir mekansal tasarım olması kadar, tebaanın da bunu benimseyerek burayı kutsal bir mevkii olarak değerlendirilmesinde saklı bulunmaktadır. Söz konusu gerçeği 1622'de padişahın hal' edilmesine tanık olan İngiliz elçisi-Sir Thomas Roe çarpıcı bir örnekle ortaya koyar. Buradaki anlatıma göre asiler yeni sultana kılıç kuşatmak amacıyla saraya girmeden önce kendi evleri ve namusları olarak gördükleri saltanat makamını yağmalamamak üzere yemin etmişlerdir.⁸⁹

VII. Kapıkulu Sisteminin Merkezi Olarak Sarayın İşlevi

İdari ve törensel bir mekan olarak Osmanlı sarayının idari boyutuna işaret eden bir diğer önemli kurum merkezîyetçi bir imparatorluğa dönüşümle birlikte gelişim gösteren kul sistemidir. Ortadoğu İslam devletlerinde sarayda ve devlet görevlerinde 'gulâm' olarak anılan gençlerin kullanılması eski bir gelenektir. Kullar sarayda özel işlerde kullanıldıkları gibi bürokrasiye de insan gücü oluşturuyorlardı.⁹⁰ Sosyolojinin kurucuları arasında anılan Tunuslu tarihçi İbn Haldun *el-İber* adlı tarih çalışmasına yazdığı ve eserin bütününden daha büyük bir ün kazanan *Mukaddime*'sinde yerleşik yaşama birlikte devletin kurucuları arasında görülen asabiyyenin zayıfladığını ve zaman içinde devleti yönetenlerin çoğunlukla devşirmelerden oluşan yeni bir bürokratik sınıfa ihtiyaç duyduklarını ileri sürer. Kapıkulu olarak anılan bu sınıfın İslam devletlerinde zamanla yerel aristokrasinin yerini almaya başlaması kaçınılmaz olarak gerçekleşir.⁹¹ Osmanlı geleneğinde kapıkulu başta merkez kuvvetlerini temsil eden maaşlı askerleri ifade ederken zamanla diğer idari görevleri de içeren bir anlam kazanmıştır. 16. yüzyıla kadar olan kayıtlarda kapı halkı olarak kullanılan ve devlet ricalinin sivil ve resmi hizmetlerini görmekle yükümlü olan kimseleri ifade eden tabir 16. yüzyıl belgelerinde yerini kapıkuluna bırakmıştır.⁹²

Bir yönüyle gulâm geleneğinin Osmanlı'daki yansıması olarak nitelendirilebilecek olan kapıkulunun nüfuzu Yıldırım Beyazıt zamanında

⁸⁹ Pierce, *age.*, s. 17-18.

⁹⁰ Bu konuda ayrıntı için Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, s.297-335

⁹¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, Onur Yayınları, c. I, Ankara 1977, s. 321-324

⁹² Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, Güzel Sanatlar Basımevi, İstanbul 1965, s.260 vd.

artmaya başlamıştır.⁹³ Sultanın Anadolu'da izlediği merkezîyetçi siyasetin bir sonucu olarak önemli idari ve siyasi görevler doğrudan padişaha bağlı olan kapıkullarına verilerek yerel ailelerin nüfuzu kırılmaya çalışılmıştır. 1402 yenilgisiyle baltalanan süreç Çelebi Mehmet ve II. Murat'ın izlediği ılımlı siyaset sonucunda kapıkulları ve tımarlı sipahiler arasında denge kurulmasıyla sonuçlanmıştır. Ancak bu denge II. Mehmet'in tahta çıkışıyla sarsılacaktır. Genç Sultan nispeten eski Osmanlı geleneğini temsil eden irsi ve yarı feodal bir yapıya sahip uç beylerine karşılık merkezi otoritenin en büyük dayanağı olarak kapıkulunu desteklemiştir. II. Mehmet, Türkmen aristokrasisinin temsilcisi olan Çandarlı Halil Paşa'yı bertaraf etmiş, veziriazamlığa devşirme asıllı kimseleri tayin ederek kul sistemini yerleştirmeye gayret etmiştir.⁹⁴

16. yüzyılda kullardan oluşan kapıkulu, ilk devirde devlet içinde üstün nüfuzu olan kudretli uçbeyleri karşısında, Osmanlı padişahlarının merkezi otoritesinin kurulmasında başlıca etken olmuştur. Yine aynı yüzyılda her menşeden toplanan kulların toplamı yılda 7-8 bine yükselirken bunun ortalama üç bin kadarı devşirmeydi. Saray için seçilenler 2 ila 7 yıl arasında sıkı bir disiplin altında eğitim gördükten sonra padişah sarayında Büyük Oda ve Küçük Oda denilen dairelere alınır. Yunus Bey'e göre 1537 yılında Sultanın sarayında 8 ila 20 yaş arasında 700 içöğlanı vardı. Buralarda türlü fenlerin yanı sıra hat, inşa, siyakat, hesap, musiki öğretilirdi. Dört yılın sonunda gençler yeni bir elemenden geçerlerdi. Çıkma denilen bu eleme sonrasında uygun görülenler hazine ve kiler odasına alınır, diğerleri kapıkulu süvari bölüklerinden sipahioğlanları ve silâhdârlar bölüklerine verilirlerdi.⁹⁵ Sarayın Birun olarak anılan ve dış dünya ile ilgili işlerin yürütüldüğü bölümde kapıkulunun hükümranlığı hissedilirdi. Fatih Kanunnamesine göre, Birundaki teşkilatın amirleri derecelerine göre şu şekilde sınıflandırılmışlardı. Yeniçeri ağası, mîralem, kapıcıbaşı, mîrâhûr, çakırcıbaşı, kapıcılar kethüdası, cebecibaşı,

⁹³ Speros Vryonis, "Seljuk Gulams and Ottoman Devşirmes", *ISL.*, XLI (1965), 224-252, ayrıca Yavuz Ercan, "Devşirme Sorunu, Devşirmenin Anadolu ve Balkanlardaki Türkleşme ve İslamlaşmaya Etkisi", *Belleten*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986, sa.198, s.679-722

⁹⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Çandarlı Vezir Ailesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986, s.56-93

⁹⁵ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, Yapı Kredi Yayınları, çev. Ruşen Sezer, İstanbul 2003, s. 84-86

topçubaşı. Son ikisi dışında diğerlerine özengi ağaları ya da rikâb ağaları denirdi.⁹⁶ 1527 yılına ait resmi bir listeye göre Birundaki kapıkullarının sayısı 24.146 olup, maaşlarının tutarı 65.882.938 akçaya tekabül etmekteydi.⁹⁷ Bu tarihte tüm devlet gelirleri 538 milyon akçaydı. 1527'den sonraki bir yüzyıl içinde kapıkulu mevcudunda üç katından fazla bir artış söz konusu olmuş ve kimi zaman kısıtlamalara gidilmişti. Kapıkulu'nun bürokrasideki egemenliği Batılı gözlemcileri de etkilemiştir. 1583/87 arasında İstanbul'da bulunan Venedik Elçisi Loenzo Bernado, mektuplarında "*sadece devlet idaresinin değil, koca imparatorluğun ordularına kumanda yetkisinin de ellerine verildiği kişiler ne dük, ne marki ne de konttur. Hepsi çobanlıktan gelme insanlardır. Bu sebeple biz Venediklilerin de padişahın yaptığını yapmamızda isabet vardır*" şeklinde ifadelerle yer verirken bunun kendileri için de model olabileceğini düşünüyordu.

Özellikle padişah otoritesinin zayıfladığı dönemlerde kapıkulunun sarayda, hükümette ve eyalet idaresindeki etkinliği artmış, dirliklerin ve devletin diğer gelir kaynakları bu kimselerin denetimi altına girmeye başlamıştı. Sarayda ve eyaletlerde artan kul tahakkümüne karşı Abaza Mehmet Paşa isyanı (1623-1628) Anadolu'da gelişen tepkinin yansımasıydı. Ardından yaşanan süreçte sarayın ve hükümetin kapıkulu askerini azaltma, disiplin altına sokma girişimleri sonuç vermemiş, ancak Köprülü Mehmet Paşa'nın diktatörce yetkiler almasıyla bir dereceye kadar başarılı olunabilmişti. Bununla birlikte Enderun'daki kapıkulu arasında yaşanan disiplinsizliklerin önünü almak mümkün olmamıştı. IV. Mehmet'in cülusunda çıkma'nın gecikmesi üzere saraydaki içoğlanlarının ayaklanmasıyla başlayan süreç 1675'te Büyük Oda ve Küçük Oda'daki teşkilatın kaldırılmasıyla sonuçlanmıştı. 1683'te başlayan buhran döneminde ise kapıkulunun niteliğinde değişimler yaşanmış ve devlet içindeki eski önemini yitirmeye başlamıştı.⁹⁸ Sonraki dönem yalnızca sarayda

⁹⁶ İnalçık, *age.*, İstanbul 2003, s. 86

⁹⁷ Barkan'ın yayımladığı 1527-1528 yılı bütçesinin ortaya koyduğuna göre sadece Birundaki hizmetlilerin ödeneği 65.882.938 akçaya, yani 1 milyon 200 bin Venedik altınına denk düşüyordu. Bu miktar zaman içinde yükselmiş ve mali sorunlara neden olmuştu. Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı Bütçelerine Dair Notlar: Hicri 933-34 Mali Yılına Ait Bütçe Örneği", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul 1960, c.15, sa.1-4, s. 308-313, ayrıca Ortaylı, *age.*, Ankara 1979, s. 144

⁹⁸ İnalçık, *age.*, İstanbul 2003, s.92

değil, devlet yaşamı içinde de yeni gelişmelerin ve dönüşümlerin başlangıcı olmuştur.

Sonuç Yerine

Osmanlı sarayının gelişimi ve iç yapısındaki değişimler devletin gelişim sürecine paralel olarak belirmiştir. Teşrifata dair gelişim sürecini konuyla ilgili yapıtlardan çıkarmak mümkündür.⁹⁹ 19. yüzyıla kadar kullanılan sarayın mimari açıdan bütünlük göstermemesinin nedeni budur. Çeşitli dönemlerde ihtiyaç hissedildikçe inşa olunan bir binalar topluluğu olan imparatorluk sarayı yalnızca hanedanın barınmasına tahsis edilmiş bir kompleks değil, devlet işlerine dair oluşturulan organizasyonun merkeziydi. Buna bağlı olarak elçi kabulünden, ulufe merasimlerine değin her türlü törenin başlıca mekanıydı. Enderun mektebi yetiştirdikleri sayesinde uzunca bir süre devlet bürokrasisinin başlıca kaynağı durumunda kalmıştı. Çok küçük yaşlarda köklerinden koparılarak özel bir eğitim sürecinden geçirilen, böylelikle “itaatkar” bir sınıfın üyeleri haline getirilen kullar devlet bürokrasisinin denge noktasını oluşturuyordu. Kapıkulu sınıfı zaman içinde bürokrasideki etkinliğini yeni güçler lehine kaybetse de klasik dönem saray yaşamının ayrılmaz bir parçası olarak varolmuştur.

Saray yalnızca politik ve diplomatik gelişmelerin izlendiği, yönlendirildiği bir merkez değildi. Güzel sanatların hemen her alanında ve mimaride emperyal zevk ve beğenin sergilendiği bir okuldu. Edebiyat ve müzik yalnızca Enderun ve harem mensupları arasında¹⁰⁰ değil bizzat sultanlarca rağbet gören uğraşlar arasındaydı. Rönesans’ın geliştirdiği resimdeki üslup anlayışı Fatih sonrası Osmanlı sarayında fazlaca itibar görmemişse de minyatür, tezhip ve hat gibi geleneksel sanatlar Nakkaş-hanenin öncülüğünde

⁹⁹ Prof. Tadashi Suzuki ile 30.8.2002 tarihinde İstanbul’da yaptığımız bir görüşmede kendisi yalnızca protokolda değil, örneğin mutfak ve yemek kültüründe bile Fatih dönemi ile Kanuni dönemi arasında ciddi farklar olduğuna dikkat çekmiştir. Suzuki’nin sarayın mutfak defterleri üzerinde yaptığı araştırmalara dayanarak belirttiği üzere Fatih döneminde tutulan defterlere nazaran Kanuni döneminde tutulanlar daha gelişmiş ve harcama kalemleri daha profesyonelce işlenmiştir.

¹⁰⁰ Harem mensuplarının kültürel düzeyleri çoğu kez tartışma konusu edilmekle beraber bunlar arasında Hürrem Sultan gibi Türkçe’yi iyi öğrenen ve şiir yazabilen zeki kişiliklerin varlığı yadsınmaz. Ortaçlı, age., İstanbul 2000, s. 39

gelişimini sürdürmüştür. Çoğu zaman öne çıkan ve sanatçılar arasında yayılan üsluplarda sarayın belirleyiciliği bulunmaktaydı. Müzik Osmanlı sarayının kültürel dokusunda vazgeçilmez unsurlardan biriydi. 17. yüzyılda İstanbul'da terör estiren Kadızade (ö. 1635) ve takipçileri taassubun etkisiyle müziğin haramlığı helalliğini konusunu tartışmaya açmışsa da padişahlar arasında yeni tarz ve makam yaratıcıları sürekli olarak çıkmıştır. Bulduğu makamlar ve beste üslubuna katkılarıyla ön plana çıkan III. Selim hanedan içindeki tek örnek değildir. 1826'da yeniçeri ocağının kaldırılışına değin geleneksel musiki Enderun başta olmak üzere sarayın eğitim birimlerinde daima itibar görmüştür.¹⁰¹

Saray ilk andan itibaren kentsel yaşamın canlı bir nüvesi olmuştur. Osmanlı başkenti ve burada yaşayan halk sarayın etkisini daima yakından hissedecektir. İstanbul sarayın aldığı kararların ve düzenlemelerin ilk uygulandığı mekan olduğundan gündelik yaşamda iktidarı sembolize eden politik söylemin havasını en yakından teneffüs ediyordu. "Padişahın uygulamaya koyduğu her yasak İstanbul'da uygulanıyor; kahveler İstanbul'da yıkılıyor, meyhaneler İstanbul'da kapatılıyor, tütün içenler İstanbul'da idam ediliyor, geceleri İstanbullular sokağa çıkamıyor, saraydan yükselen haberler ise yürekleri titretiyordu. Diğer yandan sarayla İstanbul'u karşı karşıya getiren olaylar ve olgular da sık sık yineleniyor; Ocaklının kazan kaldırmalarında, esnaf eylemlerinde, ulema ve medreseli kıyamlarında, bu kez risk ve korku ibareleri saraya yöneliyor; ayak divanları, katliam, yağmalar, saltanat değişiklikleri yaşanıyordu."¹⁰² Bunun yanına kent saray ilişkisinin renkli ve görkemli boyutunu yaşamaksa İstanbul halkının ayrıcalıkları arasındaydı. Batıdaki örneklerinin aksine saraydan dışarı taşan ve genel bir tanımlamayla alay adı verilen törenler; Roma, Mısır, Sasani saraylarının, Osmanlı geleneğiyle

¹⁰¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlılar Zamanında Saraylarda Musiki Hayatı", *Bellefen*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1977, sa. 161, s. 80 vd., Namık Sinan Turan, "Osmanlı Kültüründe Müziğin Kaynakları", *İktisat Dergisi*, İFMC. Yayınları, İstanbul 1999, sa. 394, s. 74-76

¹⁰² Necdet Sakaoğlu, "Saray ve İstanbul", *Essays in Honour of Aptullah Kuran*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 280-281

kaynaşmış versiyonlarıydı.¹⁰³ Bunların tümü sarayla kent arasındaki ilişkilerin doğal bir parçası olarak algılanıyordu. Sanılanın aksine saray kentin günlük yaşamından soyutlanmış bir durumda değildi; buna karşılık inkar edilemez biçimde mimarisi ve boyutları itibarıyla Prof. Ortaylı'nın "*plastiğin ihtişamıyla boyun eğdirme*" olarak tanımladığı değerler bütünüünün en önemli parçasıydı. Başka bir ifadeyle saray kendi yasaları ve kendine özgü yaşama tarzı olan ayrı bir devlet gibiydi.¹⁰⁴ 19. yüzyılın Batılılaşma projesi Avrupa benzeri sarayların inşasını gündeme getirip, doğunun bu mistik imparatorluk merkezinin ışıltısına gölge düşürse de, onun halk bilinci üzerindeki etkilerini yok edememiştir. Osmanlı politik geleneği içinde halk ve iktidar arasındaki ayrımı ortaya koyan en renkli sembol, farklı coğrafyaların ve kültürlerin insanların kaderinin belirlendiği, haleflerine göre oldukça mütevazı kalan bu yapı olmuştur.

Kaynakça

Rifa'at Ali Abou el-Haj, **Formation of the Modern State: The Ottoman Empire Sixteenth to Eighteenth Centuries**, State University of New York Press, 1992, 155 s.

Ahmet Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet I**,

¹⁰³ Apayrı bir çalışma konusu oluşturmakla beraber gerek düğünler, gerek sünnet düğünleri başta olmak üzere bu türden törenlerin en önemli fonksiyonu iç ve dış dünyaya karşı devletin ve onun sembolü olan padişahın üstünlüğünün sergilenmesiydi. Örneğin III. Murat'ın şehzadesi Mehmet'in sünnet düğünü sebebiyle düzenlenen 1582 şenliğine davet olunan yabancı crkan arasında Dubrovnik, Venedik, Leh ve Çeh melikleri; Boğdan, Rus, Eflak kralları; İspanya döjü; Portugal ve Kenc kralları; Tatar hanı, Mekke şerifi yer almaktaydı. Her yönüyle büyük önem verilen bu düğün ve törenler aynı zamanda bir toplumsal dayanışma ve kaynaşma vasıtasıydı. Osmanlı şenliklerinde toplumun her kesiminden insanlar eğlencelere katılıyor, bir kısmı izleyici, bir kısmı gösterici, bir kısmı da görevli ve davetli olarak tizerlerine düşeni yapıyorlardı. Saray bazen şenlikleri siyasi ve askeri başarısızlıkları unutturmak ya da doğal afetlerin acılarını biraz olsun dindirmek amacıyla düzenliyordu. Muhteşem düğün ve şenlikler bu başarısızlıkların yarattığı karamsarlık havasını dağıtmak için kullanılıyordu. Böylece halka ve saray çevresine moral aşılanıyordu. Sarayın şenlikleri çeşitli amaçlarla kullanması hakkında Mehmet Arslan, "Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikler ve Bu Konuda Yazılan Eserler: Surnameler", **Osmanlı Edebiyat, Tarih, Kültür Makaleleri**, Kitabevi, İstanbul 2000, s. 439 ve 445, ayrıca agy., **Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1999

¹⁰⁴ Robert Mantran, **XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat**, Eren Yayınları, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul 1991, s. 196

- Alderson, A. D., **The Structure of Ottoman Dynasty**, Oxford at The Clarendon Press, London 1956
- Altar, Cevat Memduh; **Opera Tarihi I**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993
- Anhegger, Mualla; **Topkapı Sarayı'nda Padişah Evi: Harem**, Sandoz, İstanbul 1986
- Arslan, Mehmet; "Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikler ve Bu Konuda Yazılan Eserler: Surnameler", **Osmanlı Edebiyat, Tarih, Kültür Makaleleri**, Kitabevi, İstanbul 2000, s. 439-445
- Arslan, Mehmet; **Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1999
- Aslanapa, Oktay; **Türk Sanatı: Başlangıcından Beylikler Devrinin Sonuna Kadar**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990
- Atasoy, Nurhan; "Hırka-i Saadet", **İslam Ansiklopedisi**, TDV. Yayınları, İstanbul 1998, c.17, s. 373-377
- Ateş, Ahmed; "Fatih Sultan Mehmet Tarafından Gönderilen Mektuplar ve Bunlara Gönderilen Cevaplar", **Tarih Dergisi**, İÜEF. Yayınları, İstanbul 1952, IV/7, s.12-50
- Atıl, Esin; "Minyatörlerle Osmanlı Tarihi", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Mart 1970, s. 30, c. 5, s.64-70
- Barkan, Ömer Lütfi; "Osmanlı Bütçelerine Dair Notlar: Hicri 933-34 Mali Yılına Ait Bütçe Örneği", **İktisat Fakültesi Mecmuası**, İstanbul 1960, c.15, sa.1-4, s. 308-313
- Barthold, Wilhelm; **İslam Medeniyeti Tarihi**, ilave ve notlarla neşreden M. Fuad Köprülü, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1963
- Bozkurt, Nebi; "Mukaddes Emanetlerin Tarihi ve Osmanlı Devletine İntikali", **MÜİF. Dergisi**, İstanbul 1997, s. 11-15,
- Busbecq, Ogier Chiselin; **Türk Mektupları**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1939, çev. Hüseyin Cahit Yalçın
- Clari, Robert De; **İstanbul'un Zaptı 1204**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994
- Çiğ, Kemal; "Fatih Topkapı Sarayını Niçin Yaptırdı?", **Kemal Çiğ'a Armağan**, Topkapı Sarayı Müzesi Yayınları, İstanbul 1984, s. 17-21
- Davison, Roderic; **Osmanlılarda ve Avrupa'da Çağdaş Kültürün Oluşumu 16-18. Yüzyıllar**, Ed. Engin Akarlı, Metis Yayınları, İstanbul 1986
- Ertuğ, Zeynep Tarım; "Osmanlı Devlet Teşrifatında Hırka-i Şerif Ziyareti", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, İÜEF. Yayınları, İstanbul 1998, sa. 18, s. 38-39
- Ertuğ, Zeynep Tarım; **16. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde Cülus ve Cenaze Törenleri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999
- Esad Efendi, **Teşrifat-ı Kadime**, Çağrı Yayınları, İstanbul 1979, haz. Cahit Baltacı
- Evliya Çelebi, **Seyahatname**, haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, c.2
- Eyice, Semavi- Sakoğlu, Necdet; "Arzodası", **DBİA.**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, c.1, s. 333-334,

- Eyice, Semavi; "Babüsselam", **İslam Ansiklopedisi**, TDV. Yayınları, İstanbul 1991, c.4, s.410-411
- Eyice, Semavi; "Çinili Köşk", **DBİA.**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, c.2, s. 517-519
- Eyüp Sabri Paşa, **Miratü'l-Haremeyn**, İstanbul 1301-1306
- Gelibolulu Mustafa Ali, **Kitabü't-Tarih-i Kühü'l Ahbar**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1997, c. I/ II
- Gelibolulu Mustafa Ali, **Kühü'l-Ahbar: (II. Selim, III. Murat ve III: Mehmet Devirleri)**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2000, haz. Faris Çerçi, c.1
- Germaner- Semra- İnankur, Zeynep; **Oryantalistlerin İstanbul'u**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2002
- Gökbilgin, Tayyib; "Edirne", **İslam Ansiklopedisi**, TDV. Yayınları, İstanbul 1995, c. 10, s. 425-431
- Gökbilgin, Tayyib; "Saray", **İslam Ansiklopedisi**, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1966, c. X, s. 205-207
- Gusfield, Joseph R.; "Traditon and Modernity: Misplaced Polarities in the Study of Social Change", **Political Modernization A Reader in Comparative Political Change**, Wadsworth Publishing, Ed. Claude E. Welch, California 1971
- Güler, Mustafa; **Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları 16-17 Yüzyıllar**, Tarih ve Tabiat Yayınları, İstanbul 2002
- Hafız, Nimetullah; "Türk Halk Edebiyatında Kanuni Sultan Süleyman", **Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 439-446
- Hoca Sadettin Efendi, **Tacii't-Tevarih**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992
- Hooke, Samuel Henry; **Ortadoğu Mitolojisi**, İmge Yayınları, Ankara 2002
- Hunter, Janet E., **Modern Japonya'nın Doğuşu**, İmge Yayınları, Ankara 2002
- İbn Battuta, **Tuhfetü'n-Nuzzar fi Garaibi'l-Emsar: Seyahatname**, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1993
- İbn Haldun, **Mukaddime**, Onur Yayınları, c.1, Ankara 1977
- İnalçık, Halil; "The Hub of the City: The Bedestan of Istanbul", **IJTS**, I/1(1979-1980), 1-17
- İnalçık, Halil; "Harem Bir Fuhuş Yuvastı Değil, Bir Okuldu", (Çağatay Uluçay'ın **Osmanlı Sultanlarına Aşk Mektupları** adlı eserinin ikinci baskısına yazdığı önsöz)Ufuk Çizgisi Yayınları, İstanbul 2001
- İnalçık, Halil; "Padişah", **İslam Ansiklopedisi**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1964, c. 9, s. 491-495
- İnalçık, Halil; **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ**, Yapı Kredi Yayınları, çev. Ruşen Sezer, İstanbul 2003
- İorga, Nicolae; **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, Yeditepe Yayınları, çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul 2005, c. 1/ 2

- İorga, Nicolae; **Byzance apres Byzance continuation de l'histoire de la vie byzantine**, Bükreş 1971
- Koçu, Reşat Ekrem; **Topkapı Sarayı**, İstanbul, ts.,
- Koyuncu, Mevlut; **Emeviler Döneminde Saray Hayatı**, Beyan Yayınları, İstanbul 1997
- Köprülü Mehmet Fuat; "Türk ve Moğol Sülalelerinde Hanedan Azasının İdamında Kan Dökme Memnuiyeti", **Türk Hukuk Tarihi Dergisi**, İstanbul 1938, sa. 1, s. 1-9
- Köprülü, Mehmet Fuat; "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Te'siri Hakkında Bâzi Mülâhazalar" **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası**, İstanbul 1931, cilt I, s.165-313
- Kuban, Doğan; "Topkapı Sarayı", **DBİA.**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, c.7, s. 285
- Kufralı, Kasım; "Hırka-i Şerif", **İslam Ansiklopedisi**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1950, c.5/1, s. 451-452
- M. Refik, "Arzodası", **TOEM**, İstanbul 1332, c.7, s. 110-116
- Mantran, Robert; **XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat**, Eren Yayınları, İstanbul 1991
- Mazahari, Ali; **Ortaçağ'da Müslümanların Yaşayışları**, Varlık Yayınları, İstanbul 1974
- Meecker, Michael E.; **İmparatorluktan Gelen Bir Ulus**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005
- Mumcu, Ahmet; **Hukuksal ve Siyasal Karar Alma Organı Olarak Divan-ı Hümayun**, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara 1986
- Mustafa Naima Efendi, **Ravzat el-Hüseyn fi Hulasat Ahbar el-Hakifayn**, İstanbul 1969, c.1
- Necipoğlu, Gülrü; "Anatolia and The Ottoman Legacy", **The Mosque**, Ed. Martin Frishman and Hasan-uddin Khan, Thames and Hudson, London 1997, s. 141-157
- Necipoğlu, Nevra; "Bizans'ta Kadınlar", **Parşömen**, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2002, c.3, sa. 1
- Oktay, Cemil; **Siyaset Bilimi İncelemeleri: Meşruiyet, Sınıflandırma, Kültür, Modernleşme**, Alfa Yayınları, İstanbul 2003
- Ortaylı, İlber; **Osmanlı Toplumunda Aile**, Pan Yayınları, İstanbul 2000
- Ortaylı, İlber; **Türkiye İdare Tarihi**, Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1979
- Ongun, Zarif; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Name ve Hediye Getiren Elçilere Yapılan Merasım", **Tarih Vesikaları**, Ankara 1942, s.407-413
- Öz, Tahsin; **Hırka-i Saadet Dairesi Emanat-ı Mukaddes**, İstanbul 1953
- Pierce, Leslie; **The Imperial Harem**, Oxford University Press, 1993
- Rıfat Osman Bey, **Edirne Sarayı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, haz. Süheyl Ünver
- Sakaoğlu, Necdet; "Harem", **DBİA.**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, c.3, s. 552-556
- Sakoğlu, Necdet; "Saray ve İstanbul", **Essays in Honour of Aptullah Kuran**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 280-281

- Sarıkartal, Çetin; "Bazı Ortaçağ İslam Yapıtlarında 'Öteki' Mekanların Oluşumu", **Toplum ve Bilim**, İstanbul 1994, sa. 64/65, s.141-157
- Selaniki Mustafa Efendi, **Tarih-i Selaniki**, İÜEF. Yayınları, İstanbul 1989, haz. Mehmet İpşirli, c. II.,
- Sertoğlu, Mithad; **Osmanlı Tarih Lûgatı**, Enderun Yayınları, İstanbul 1986
- Sözen, Metin; **Topkapı Sarayı**, Ünilever Yayını, İstanbul 1998
- Sözen, Metin; **Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 1975
- Turan, Namık Sinan; "Osmanlı Kültüründe Müziğin Kaynakları", **İktisat Dergisi**, İFMC. Yayınları, İstanbul 1999, sa. 394, s.74-82
- Tursun Bey, **The History of Mehmed the Conqueror**, Ed. Halil İnalçık & Rhoads Murphey, Bibliotheca Islamica, Chicago 1978,
- Tursun Bey, **Tarih-i Ebü'l-Feth**, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1977, haz. Mertol Tulum
- Uluçay, Çağatay; **Harem II**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1971
- Urdemalas, Pedro De; **16. Yüzyılda Türklere Esir Düşen Bir İspanyol'un Anıları**, Güncel Yayınları, İstanbul 1996
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; **Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; "Osmanlılar Zamanında Saraylarda Musiki Hayatı", **Belleten**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1977, XLI/ 161, s.79-114 (19 resim)
- Yavuz, Hilmi; "Saray Üzerine Bir Deneme", **İslam ve Sivil Toplum Üzerine Yazılar**, Boyut Yayınları, İstanbul 1999, s.104-107
- Yılmaz, Ali; **Kanuni Sultan Süleyman'a Yazılan Kasideler**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996
- Zeydan, Corci; **İslam Uygarlıkları Tarihi**, haz. Nejdet Gök, İletişim Yayınları, İstanbul 1974, c.1
- Zirogeviç, Olga; "Yabancı Elçilerin Osmanlı Memleketlerinde Seyahatleri ve Huzura Kabulleri", **BTTD.**, İstanbul 1968, c.1, sa.4, s.45-49